

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU İLE KİLİKYA ERMENİLERİ
ARASINDAKİ MÜNASEBETLER (1143-1180)

KERİME TOPAL KARAARSLAN

DANIŞMAN

PROF. DR. MUSTAFA HİZMETLİ

BARTIN-2025

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU İLE KİLİKYA ERMENİLERİ ARASINDAKİ
MÜNASEBETLER (1143-1180)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kerime TOPAL KARAARSLAN

JÜRİ ÜYELERİ

Danışman : Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ
Üye : Doç. Dr. Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mine DİLEK

BARTIN-2025

KABUL VE ONAY

Kerime TOPAL KARAARSLAN tarafından hazırlanan “DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU İLE KİLİKYA ERMENİLERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLER (1143-1180)” başlıklı bu çalışma, 18.11.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Üye : Doç. Dr. Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mine DİLEK

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zafer CEYLAN
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ danışmanlığında hazırlamış olduğum “DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU İLE KİLİKYA ERMENİLERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLER (1143-1180)” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

18.11.2025

Kerime TOPAL KARAARSLAN

ÖN SÖZ

Tez çalışmama başladığım ilk günden itibaren benimle sürekli iletişim hâlinde olan, engin bilgi ve tecrübelerini her aşamada benimle paylaşan, zorlandığım ve umutsuzluğa kapıldığım anlarda desteğini daima hissettiren, benim için yalnızca bir danışman değil aynı zamanda gerçek bir rehber olan tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ hocama en derin teşekkürlerimi sunarım.

Tez savunmam sırasında kıymetli görüş ve yapıcı eleştirileriyle çalışmama önemli katkılar sağlayan jüri üyem Doç. Dr. Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ'a içtenlikle teşekkür ederim. Akademik hayatım boyunca varlığıyla bana güç, cesaret ve ilham veren, arkadaş sıcaklığı ile yaklaşp engin bilgilerini bana sunan değerli hocam Doç. Dr. Mine Dilek'e gönülden teşekkürlerimi ifade etmeyi bir borç bilirim.

Okul hayatım boyunca hep arkamda dağ gibi duran babam ve canım aileme, değerli eşime, biricik oğlum Göktürk Efe'ye sonsuz teşekkür ederim. Lisans dönemi ve Yüksek lisans dönemi varlığını maddi ve manevi hissettiren başarıımı görmesini en çok istediğim fakat amansız bir hastalığa yakalanarak aramızdan ayrılan canım hocam Doç. Dr. Özgür Tokan'a sonsuz saygılarımı sunarım. Onu asla unutmayacağım.

Kerime TOPAL KARAARSLAN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU İLE KİLİKYA ERMENİLERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLER (1143-1180)

Kerime TOPAL KARAARSLAN

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2025, sayfa: 91

Bu çalışmada, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un (1143–1180), Kilikya'da yaşayan Ermenilere yönelik izlediği siyasi, dini, askerî ve iktisadi politikalar ele alınmıştır. Özellikle Kilikya bölgesinde yerleşik hâle gelen Ermeni topluluklarına karşı sürdürülen baskı ve müdahale süreçleri Komnenos'un uygulamaları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Komnenos hanedanlığı, Bizans tahtına hâkim olduktan sonra Ermenileri yeni göç etmiş oldukları yurtlarında rahatsız etmeye başladı. Nitekim bu rahatsızlık karşılıklı olarak kendini gösterdi. Ermeniler, Bizans'a karşılık vermeyi ihmal etmedi. Manuel Komnenos'un (1143-1180), Bizans tahtına layık görüldüğü zamanlar babası ile Kilikya bölgesinde Ermeniler ile mücadeleye girdi. Babasının ölümünden sonra ise bu mücadelenin peşini bırakmayarak Ermenileri her fırsatta köşeye sıkıştırdı. Manuel Komnenos'un Kilikya'daki en önemli muhaliflerinden biri olan Thoros ile olan mücadeleleri, Ermeni-Bizans ilişkilerinin bu dönemde ne denli sert geçtiğini göstermektedir. Komnenos'un, yalnızca kendi ordularıyla değil, aynı zamanda sadık komutanları aracılığıyla da Ermeni bölgelerine yönelik seferler düzenletmesi, bu siyasetin askerî yöntemlerle desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma kapsamında söz konusu süreç Bizans ve Ermeni kroniklerine dayalı olarak incelenmiş; Kilikya Ermenilerinin Komnenoslar döneminde ulaştığı siyasi ve askerî gücün

boyutları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Persler ile Bizanslılar arasında tampon bir güç olarak işlev gören Ermenilerin, bu dönemde bölgesel bir güç hâline gelmeleriyle birlikte Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kontrol sağlama girişimleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Ermeni, Kilikya, Manuel Komnenos, Komnenos hanedanlığı,

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

RELATIONS BETWEEN THE EASTERN ROMAN EMPIRE AND THE ARMENIANS OF CILICIA (1143-1180)

Kerime TOPAL KARAARSLAN

Bartın University

Graduate School

Department of History

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2025, pp: 91

This study will examine the political, religious, economic and military policies pursued by Byzantine Emperor Manuel Komnenos (1143–1180) toward the Armenians living in Cilicia. In particular, the processes of pressure and intervention directed at the Armenian communities settled in the Cilician region will be evaluated within the framework of Komnenos practices.

After the Komnenos dynasty ascended to the Byzantine throne, they began to disturb the Armenians who had recently migrated to their new homeland. Indeed, this tension manifested itself on both sides. The Armenians did not hesitate to respond to Byzantium. When Manuel Komnenos was deemed worthy of the Byzantine throne, he had already engaged in military struggle against the Armenians in Cilicia alongside his father. After his father's death, he did not abandon this struggle but rather continued to corner the Armenians at every opportunity. The confrontations between Manuel Komnenos and Thoros-one of the most significant Armenian opponents in Cilicia-demonstrate the intensity of Armenian with Byzantine relations during this period. Komnenos' practice of ordering military expeditions not only through his own forces but also via his loyal commanders against Armenian regions reveals that this policy was systematically supported through military means.

With in the scope of this study, the aforementioned process is examined based on Byzantine and Armenian chronicles; the extent of the political and military power achieved by the Cilician Armenians during the Komnenos period is analyzed. Furthermore, the study also assesses the Byzantine Empire's attempts to reestablish control in response to the Armenians who had formerly functioned as a buffer between the Persians and Byzantines becoming a regional power during this period.

Keywords: Byzantium, Armenian, Cilicia, Manuel Komnenos, the Komnenian Dynasty

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	ii
BEYANNAME	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
1. GİRİŞ.....	1
2. KİLİKYA BÖLGESİ COĞRAFI YAPI, STRATEJİK KONUM, ETNİK YAPI, ERMENİLERİN GELİŞİ VE YERLEŞİMİ, İÇ YAPILARI.....	6
2.1. Kilikya Bölgesi Coğrafi Yapısı.....	6
2.2. Kilikya Bölgesinin Etnik Yapısı.....	7
2.3. Ermenilerin Kilikya Bölgesine Göç Etme Nedenleri ve Bölgeye Gelmeleri	9
3. MANUEL DÖNEMİNE KADAR DOĞU ROMA-ERMENİ İLİŞKİLERİ	13
3.1. Ermenistan Bölgesi	13
3.2. Ermenilerin Etnik Kökenleri ve Etimolojik kökenleri.....	16
3.3. Komnenos Hanedanlığı'na Kadar Roma İmparatorluğu- Ermeni İlişkileri ...	19
3.3.1. Bizans'ın Ermenisizleştirme Politikası.....	25
3.3.2. Bizans ve Ermeniler'in Dini İlişkileri.....	28
3.3.3. Bizans ve Ermenilerin Ekonomik İlişkileri	31
3.4. Komnenos Hanedanlığı Dönemi (Bizans- Kilikya Ermenileri İlişkisi (1081-1185)	33
3.4.1. I. Aleksios Komnenos Dönemi Bizans- Kilikya Ermenileri İlişkileri (1081- 1118)	34
3.4.2. Ioannes Komnenos Dönemi Bizans-Kilikya Ermenileri İlişkileri (1118- 1143)	36
3.4.2.1. Anazarba'nın Fethi (1137).....	37
3.4.2.2. Vahka (Baka, günümüz Feke) Kalesinin Zaptı (1137).....	39
3.4.2.3. 1137-1142 Ermeni Direnişi	40
4. MANUEL KOMNENOS DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ, DIŞ SİYASETİ VE KİLİKYA ERMENİLERİ İLE İLİŞKİLERİ.....	42

4.1. Manuel Komnenos Dönemine Genel Bakış	42
4.1.1. Manuel Komnenos'un Tahta Çıkışı (1143).....	42
4.1.2. Manuel Komnenos'un Kişiliği ve Yönetim Anlayışı.....	44
4.2. Manuel Komnenos'un Dış Siyaseti.....	46
4.2.1. Batı ile İlişkiler	47
4.2.1.1. Haçlılar ile İlişkiler	47
4.2.1.2. Sicilya Krallığı ile İlişkiler	49
4.2.1.3. Almanya ve Papalık ile Diplomasi	51
4.2.1.4. Balkanlar, Macaristan, İtalya ve Güneydoğu Avrupa ile ilişkileri.....	54
4.2.3. Doğu ile İlişkiler	55
4.2.3.1. Anadolu Selçukluları ile İlişkiler	55
4.2.3.2. Danişmentliler ile İlişkiler	62
4.3. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenileri ile İlişkileri.....	64
4.3.1. Askeri ve Siyasi ilişkiler.....	64
4.3.1.1. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenileri ile İlk Temasları	64
4.3.1.2. Manuel Komnenos'un Andronikos Komnenos'u Kilikya'ya Göndermesi	66
4.3.1.3. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenilerine Karşı Türkiye Selçuklularından Yardım İstemesi	68
4.3.1.4. Manuel Komnenos'un Antakya Prinkepsi Renauld De Châtillon'a Elçi Göndermesi	70
4.3.1.5. Manuel Komnenos'un Kilikya Seferi (1158).....	71
4.3.2. Manuel'in Kilikya Seferi Sonrası Yaşanan Gelişmeler	74
4.3.3. Manuel Komnenos Dönemi Kilikya Ermenileri ile Dini İlişkiler	76
4.3.4. Manuel Komnenos Dönemi Kilikya Ermenileri ile Ekonomik İlişkiler....	78
5. SONUÇ	80
KAYNAKÇA.....	83
ÖZGEÇMİŞ	91

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
No	No
2.1: M.Ö. Henrich Kiepert’a ait Kilikya haritası	7
3.1: M.Ö. 150 Ermeni halklarının yaşadığı coğrafya	14
3.2: Anavarza kalesi	38
4.1: 1180’de Bizans’ın sınırları	44

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

KISALTMALAR

C	: Cilt
Çev	: Çeviren
Hız	: Hazreti
s	: Sayfa
ss	: Sayfa Sayısı
Yay. Haz	: Yayına Hazırlayan
M.Ö	: Milattan Önce

1. GİRİŞ

4. yüzyılın başlarından itibaren Roma İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasının yönetimi tek merkezden yürütülmekte zorlanmış; bu nedenle I. Constantinus (306-337) idari etkinliği artırmak amacıyla başkenti 330'da Konstantinopolis'e taşımıştır. Bu adım imparatorluğun ağırlık merkezinin kalıcı olarak doğuya kaydığını göstermiştir. Constantinus'un ölümünün ardından imparatorluk oğulları arasında paylaşılmış ve yönetimdeki bölünme eğilimi belirginleşmiştir. Fakat 388 yılı akabinde Theodosius (347-395) yeniden tek hâkimiyet kurmuş olsa da onun 395'teki ölümü ve 375 yılında başlayan Kavimler göçü Roma İmparatorluğunun resmen Doğu ve Batı Roma şeklinde ayrılmasına yol açmıştır. Bu tarihten itibaren iki bölüm ayrı siyasi önceliklere ve idari yapılara sahip bağımsız yapılar hâlinde gelişmiş; Doğu Roma ekonomik ve askerî üstünlük sayesinde varlığını sürdürmüş, Batı Roma ise 5. yüzyıl boyunca artan baskılar nedeniyle zayıflayarak 476'da sona ermiştir (Haldon, 2007: 35-41).

Roma İmparatorluğu'nun IV. yüzyılda Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi, doğu sınırlarında yer alan Hristiyan topluluklarla ilişkilerde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu topluluklar arasında en dikkat çekici olanı kuşkusuz Ermenilerdir. Ermeni halkı, 301 yılında Hristiyanlığı kabul ederek bu dini benimseyen ilk halk olma unvanını taşımasına rağmen, zamanla gelişen mezhepsel farklılıklar ve siyasal çıkar ayrılıkları, Bizans'la olan ilişkilerde sürtüşmelere yol açmıştır (Meyendorff, 1989, s. 103). Bu mezhepsel farklılığın temeli 431 Efes konsiline dayanmaktadır. Ancak resmi anlamda bir ayrılığın yaşanması Kadıköy konsili ile gerçekleşmiştir. Timotti Gregory'nin aktardığına göre İmparator II. Theodosios (408-450) tarafından 428 yılında Konstantinopolis piskoposu seçilen Nestorios, Hz. İsa'nın annesi için kullanılmakta olan *Theotokos*¹ terime karşı çıktığını belirten bir vaaz vermiştir. Aynı zamanda kendisi Hz. İsa'nın annesi için *Khristotokos*² ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Bu düşüncesi kendisine karşı muhalif bir grubun oluşmasına sebep olmuştur. Onlara göre Nestorios, Hz. İsa için iki farklı vasfın olduğu düşüncesini benimsemiştir. Yani Hz. İsa hem insan hem Tanrı olmak üzere iki kimliğe sahip olmuştur. Ancak onun bu görüşü 431 yılında Efes'te toplanan konsilde tamamen reddedilmiştir. Her ne kadar İmparator, Nestorios'un görüşünü desteklese de konsil kararlarına göre suçlu bulunup sürgüne

¹ *Theotokos* terimi Tanrı-yaratan veya Tanrı'nın annesi olarak kullanılmıştır (Gregory, 2022, s. 124).

² *Khristotokos* terimi Hz. İsa'nın annesi olarak kullanılmıştır (Gregory, 2022, s. 124).

gönderilmiştir. Fakat Nestorios ile aynı düşünceye sahip kimseler kendilerine muhalif olanlara karşı örgütlenmeye devam etmişlerdir. 450 yılında İmparator II. Theodosios vefat etmiş ve yerine ablası olan Pulcheria geçmiştir. Pulcheria, 431 yılında Efes'te toplanan konsil kararlarına karşı tatmin olmaması sebebiyle Papa I. Leo ile iletişim kurarak yeni bir konsil toplanmasını istemiş ve 451 yılında Khalkedon (Kadıköy) konsili tertip edilmiştir. Konsil, Nestorios'un görüşlerine sadık kalarak Hz. İsa'nın hem Tanrısal hem insani iki farklı kişiliği olduğunu açıklamıştır. Konsile katılan her kesimin bu görüşü benimsemesi istenmiştir. Konseyde Hz. İsa'nın Tanrısal ve insani yönünün tek kişilikte birleşmiş olduğunu savunan keşiş Eutykhes ve onu destekleyen İskenderiye Psikoposu Dioskoros mahkûm edilmiştir (Gregory, 2022: 124-127). Norwich'in konu hakkındaki bilgisine göre 431 Efes Konsili ve 451 Khalkedon konsili öncesi II. Theodosios'un seçmiş olduğu Nestorios'un Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı iki farklı doğası olduğu görüşü de konsil tarafından reddedilmiştir. Kadıköy İtikatnâmesine göre Hz. İsa'nın *"karışmaksızın, değişmeksizin, bölünmeksizin, ayrışmaksızın"* insan ve tanrı olmak üzere iki farklı doğasının olduğu, tek kişilikte birleştiği görüşü benimsenmiştir (Norwich, 2013:131-132).

Dolayısıyla 451'de toplanan Kadıköy Konsili'nde alınan kararlar, konseye katılan Ermeni kilisesinin Monofizit (tek tabiatçı)³ yaklaşımı benimsemesine neden olmuş ve bu durum Bizans'ın Dyofizit (çift tabiatçı)⁴ öğretisiyle çatışma yaratmıştır. Bu teolojik ayrım, Bizans ve Ermeni kiliseleri arasında uzun soluklu bir kopuşun başlangıcı olarak kabul edilir (Garsoïan, 1997, s. 93). Önemi bakımından Kadıköy Konsili, Hristiyan dünyasında en derin ayrışmalardan birine sahne olmuştur. Konsil, Dyofizit görüşü resmileştirmiş; Monofizit görüş ise sapkınlık olarak ilan edilmiştir. Ancak bu karar özellikle Mısır, Ermenistan ve Suriye'deki Hristiyan topluluklar tarafından reddedilmiştir. Bu durum hem dini hem de etnik kimliklerin ayrışmasını hızlandırmış ve Bizans İmparatorluğu'nun siyasi bütünlüğünü zedelemiştir (Şahin, 2000: 112).

³ Monofizit görüş, İsa Mesih'in yalnızca tek bir tabiata sahip olduğunu ileri sürmüştür. Bu anlayışa göre, Mesih'in insan tabiatı, tanrısal tabiatıyla tamamen birleşmiş ve tek bir doğa hâkim olmuştur. Monofizit görüşte Hz. İsa'nın Tanrısal yönü ağır basmıştır. Bu öğreti, özellikle İskenderiye Patriği Dioskoros tarafından savunulmuştur. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde monofizit öğretinin kabul edilemez olduğu ilan edilmiş olsa da Suriye, Mısır ve Ermeni kiliseleri başta olmak üzere bazı doğu bölgelerinde etkisini sürdürmüştür (Kutluay, 1992, s. 133; Norwich, 2013, s. 202).

⁴ Dyofizit görüş ise İsa'nın hem tam anlamıyla Tanrı hem de tam anlamıyla insan olduğunu, yani iki farklı tabiatı bulunduğunu savunmuştur. Bu iki tabiatın birleştiği ancak birbirine karışmadığı belirtilir. Antakya ekolü tarafından geliştirilen bu görüş, Kadıköy Konsili'nde (451) resmî öğreti olarak kabul edilmiştir. Bizans İmparatorluğu, bu görüşü imparatorluk dini kimliğinin temel taşı haline getirmiştir (Çolak, 2015, s. 89).

Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında şekillenen siyasi ve dini ilişkiler ağı, yalnızca merkezi otoritenin güvenlik politikaları açısından değil, aynı zamanda bölgesel güç dengeleri bağlamında da belirleyici bir rol oynamıştır. Bu çerçevede Ermeni topluluklarıyla kurulan temaslar, özellikle stratejik konumları nedeniyle, Bizans'ın uzun vadeli bölge politikalarının merkezinde yer almıştır. Sasanilerden Araplara ve nihayetinde Türk akınlarına kadar çeşitli dış tehditler karşısında Bizans'ın Ermenilerle geliştirdiği ittifaklar, zamanla hem askeri hem de teolojik boyutlar kazanmıştır. Dolayısıyla Bizans'ın Ermenilerle kurduğu ilişkiler, yalnızca dini değil; coğrafi ve siyasi dinamikler açısından da önem arz etmiştir. Ermeni coğrafyasının İmparatorluğun doğu sınır hattında yer alması, bölgeyi hem stratejik hem de savunma açısından vazgeçilmez bir konuma getirmiştir. Özellikle Sasaniler ve daha sonra Arap güçleri karşısında bu alan, adeta bir tampon bölge işlevi görmüştür (Greatrex ve Lieu, 2002: 117). Bu nedenle Bizans, kimi zaman Ermenileri kendi siyasi yapısına entegre etmeye çalışmış, kimi zaman da yerel beyleri vasal güçler olarak kullanmıştır (Garsoïan, 1997: 102). 11. yüzyıldan sonra Anadolu'daki siyasi düzenin bozulması ve Malazgirt Savaşı'nın (1071) ardından Türk ilerleyişinin yoğunlaşması, Ermenilerin Kilikya'ya göç etmesine neden olmuştur. Toros Dağları'nın sağladığı doğal savunma avantajı ve bölgenin ekonomik olanakları, Ermeni toplulukların burada yarı bağımsız siyasi yapılar kurmasına zemin hazırlamıştır (Hovannisian, 1997, s. 116). Bu gelişme, Bizans merkezi otoritesinin gözünde bir tehdit olarak algılanmış ve Komnenos Hanedanı ile bu yapıya müdahale etme girişimleri artmıştır. II. Ioannes Komnenos (1118–1143) döneminde başlatılan Kilikya seferleri, bu müdahalelerin ilk aşamasını teşkil etmiş; fakat daha organize ve sistemli uygulamalar, halefi Manuel Komnenos (1143–1180) döneminde hayata geçirilmiştir (Magdalino, 2002: 108).

Manuel Komnenos'un (1143-1180) hükümdarlık süreci, Bizans'ın klasik Roma idealine dönüş arzusuyla birlikte doğu sınırlarında aktif bir politika yürütme çabasının da öne çıktığı bir dönemdir. İmparator, Latin dünyasıyla bağları kuvvetlendirmeye çalışırken, doğuda da istikrarsızlıkları bastırmayı amaçlayan yoğun askeri ve diplomatik girişimlerde bulunmuştur (Mango, 2008, s. 165). Bu çerçevede Kilikya yalnızca jeopolitik bir alan değil, aynı zamanda dinsel, kültürel ve politik mücadelelerin merkezinde yer alan bir bölge haline gelmiştir. Manuel'in bölgedeki Ermeni beyleriyle ilişkileri, söz konusu mücadelelerin temel eksenini oluşturmuş; imparator hem askeri müdahalelerde bulunmuş hem de yerel güç odaklarını Bizans idaresine katmak adına çeşitli yöntemler geliştirmiştir (Choniates, 1984: 210). Manuel Komnenos'un Kilikya politikası sadece askeri stratejilerle sınırlı kalmamış, dini

hedefleri de içermiştir. Bizans, Ortodoks inancını evrensel bir hakikat olarak kabul ettiğinden, Ermeni kilisesinin bağımsız yapısı teolojik bir sapma olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle imparatorluk, Ermeni ruhban sınıfını Ortodoksluğa çekmek adına sistemli baskılar uygulamış; kimi zaman da Rum piskoposlar atayarak kilise hiyerarşisini yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Bu durum, halk nezdinde dini gerilimlerin artmasına ve direniş hareketlerinin doğmasına neden olmuştur (Garsoïan, 1997: 104; Runciman, 1955: 144).

Literatür taramalarına baktığımızda, Ermenilerin Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri üzerine birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Ancak bu çalışmaların önemli bir kısmı özellikle Komnenoslar dönemi özelinde Ermeni-Bizans ilişkilerinin ayrıntılı siyasal, askerî ve teolojik boyutlarını tam anlamıyla ayrı başlıklar altında değerlendirememiştir. Bu bağlamda mevcut tez çalışması söz konusu literatürdeki eksikliği gidermeyi ve Manuel Komnenos dönemi (1143–1180) Kilikya Ermenileri ile Bizans arasındaki ilişkileri özgün bir çerçevede ele almayı amaçlamıştır. Çalışma, tarihsel olayları tek yönlü bir bakışla değil, çok katmanlı dinamikler içinde incelemeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Manuel Komnenos'un Kilikya'daki Ermeni topluluklarına yönelik uyguladığı siyasi, askerî ve dini politikalar, birincil ve ikincil kaynaklara dayalı olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın inceleme sürecinde araştırmanın sağlam bir tarihsel zemine oturması amacıyla öncelikle döneme ait birincil kaynaklar esas alınmıştır. Bu çerçevede 12. yüzyılda yaşamış olan Süryani Mikhail'in insanlık tarihinin başlangıcından 1195 yılına kadar uzanan kroniği, geniş zaman aralığı ve farklı coğrafyalara ilişkin aktarımları nedeniyle başlıca kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır. 13. yüzyılda Kilikya bölgesinde bulunan Simbat'ın, bölgedeki Ermeni soyluları ve saray çevresine dair gözlemlerini içeren anlatıları ise dönemin siyasal ve toplumsal yapısına ilişkin ayrıntılı bilgiler sunması bakımından değerlendirilmiştir. Ermeni tarih yazımı açısından temel başvuru metinleri arasında yer alan Urfalı Mateos'un kroniği (952-1136) ve Mateos'un ölümünü takiben metni devam ettiren Papaz Grigor'un (1136-1162) kayıtları da çalışmada dikkate alınmıştır. Bu iki metin yalnızca Ermeni tarihine değil aynı zamanda Anadolu'nun genel siyasî durumuna ilişkin çeşitli gözlemler içermeleri nedeniyle analize dahil edilmiştir. Bizans tarihine ilişkin birincil kaynaklar arasında Kinnamos'un, II. Ioannes Komnenos ve I. Manuel Komnenos dönemlerine dair 1118–1176 yıllarını kapsayan kayıtları önemli bir yer tutmuştur. Kinnamos'un aktarımları Bizans İmparatorluğu'nun siyasi, askerî ve diplomatik

faaliyetlerinin dönemin olaylarıyla ilişkili bağlamını anlamaya katkı sağlaması açısından incelenmiştir.

Birincil kaynakların sunduğu bilgilerin daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesi amacıyla yerli ve yabancı modern araştırmalar da kapsamlı biçimde kullanılmıştır. Modern literatür kroniklerde yer alan verilerin karşılaştırılması ve dönemin olaylarına ilişkin farklı yorumların tespit edilmesi açısından yardımcı olmuştur. Böylece dönemin olaylarının Bizans ve Ermeni tarih yazımında nasıl aktarıldığı gerekli görülen yerlerde karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım kaynaklar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların sistematik biçimde değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

2. KİLİKYA BÖLGESİ COĞRAFİ YAPI, STRATEJİK KONUM, ETNİK YAPI, ERMENİLERİN GELİŞİ VE YERLEŞİMİ, İÇ YAPILARI

Bu bölümde Kilikya bölgesinin fiziki coğrafyası, stratejik konumu, etnik çeşitliliği ve tarih boyunca sahip olduğu siyasi önem kapsamlı biçimde ele alınacaktır. Özellikle Ermenilerin bölgeye gelmesi ve yerleşimleri üzerinde durulacaktır.

2.1. Kilikya Bölgesi Coğrafi Yapısı

Kilikya, günümüzde Türkiye'nin güneyinde yer alan bölge olarak isimlendirilmiştir. Neredeyse bütün Akdeniz kıyısı Kilikya sınırları içinde yer almıştır. Tarih öncesi çağlarda Kilikya yerine Kizzuwatna ile anılmıştır. Antik çağlarla beraber ise Kilikya ismi kullanılmış ve sınırları doğal unsurlar belirlenmiştir. Sınırlar Batı'da Lamos Nehri (Limonlu çayı), doğuda Amanos Dağları, kuzeyde Toros Dağları güneyde ise Akdeniz olmak üzere çizilmiştir (Şahin, 2020; Girginer, 2020: 54). M.Ö. XVI. yüzyılında Kilikya bölgesi topografik yapısına göre Chalaka (Kilikia Tracheia- Dağlık Kilikya) ve Adaniya (Cilicia Pedias-Ovalık Kilikya) olarak ikiye ayrılmıştır. Dağlık Kilikya ve Ovalık Kilikya'nın arasında sınır Limonlu Çayı olarak belirlenmiştir (Kurt, 2006: 1; Kaya ve Demir Yetiş, 2020: 337; Acaroğlu, 2014: 167). Dağlık Kilikya (Kilikia Tracheia) Batı Kilikya'yı sınırları içine almıştır. Dağlık bir bölge olması sebebiyle dönem insanları ulaşımında zorlanmıştır. Ancak dağlık yapısı burayı güçlü savunma merkezi haline getirmiştir. Antik dönem korsancılık faaliyetleri yürütülmüştür (Taş: 2017: 345-362). Ovalık Kilikya ise Doğu'da geniş ve verimli bir alanı kapsamıştır. Çukurova olarak anılan bölge tarım, ticaret ve merkezileşme açısından öne çıkmıştır (Özdemir: 2015: 51). Kilikya, Akdeniz tipi iklime ait özellikleri taşımıştır. Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçmiştir. İklim özelliklerine uygun olarak topraklarında pamuk, buğday, narenciye yetiştirilmiştir (Baykara: 1997: 109). Tarihçi Heredots'un Pers-Yunan savaşları hakkında yazdığı eserinde Kilikya bölgesinden fazlaca bahsetmiş ve Mısır'ın konumu hakkında bilgi verirken Kilikya'yı dağlık bir bölge olarak isimlendirmiştir (Heredot, 1973: 145).

Kilikya, dağlık ve ovalık alanlarıyla doğal sınırları belirlenmiş, stratejik konumu ve Akdeniz'e açılan kıyılarıyla tarih boyunca hem askeri hem ekonomik açıdan önemli bir

bölge olmuştur. Verimli toprakları ve ılıman iklimi sayesinde tarım, ticaret ve yerleşim için elverişli olan Kilikya, antik ve ortaçağ kaynaklarında sıkça vurgulanmış, bölgenin coğrafyası yerleşim ve savunma stratejilerini şekillendirmiştir.

Şekil 2.1: Henrich Kiepert'a ait Kilikya haritası (1818-99) (Henrich Kiepert, 1885)

2.2. Kilikya Bölgesinin Etnik Yapısı

Kilikya, en eski dönemlerden günümüze kadar sayısız pek çok devlete ev sahipliği yapmıştır. Çünkü stratejik konumu oldukça önem arz etmiştir. Kuzey-güney ve batı-doğu yönlü önemli geçişlere sahip olmuştur. Ayrıca Anazarbos, Tarsus ve Ayas (Yumurtalık) gibi liman şehirleri ticaret faaliyetlerine katkı sağlamıştır (Erzen: 1978: 88). Kilikya'ya ilk yerleşmeler M.Ö. 8. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu tarihte Hititler tarafından kontrol altında tutulmuştur. Takiben bazı yerel yönetimlerin çıkarmış olduğu çeşitli isyanlar sonucu Kilikya bölgesi M.Ö. 713-663 yılları arasında Asur devleti tarafından idare edilmiştir. Asur Devleti'nin, Babil ve Ahameniş ittifakı sonucu yıkılmasıyla Kilikya, Ahameniş ve Pers İmparatorluğuna bağlı bir satraplık haline gelmiştir (Mark, 2019; Sever, 1987: 428; Erdem, 1988: 349, Kurt, 2015: 7). Nitekim her iki durumla alakalı olarak Kilikya bölgesi mevcut durumu yaklaşık 279 sene koruyabilmiştir. M.Ö. 334 yılında Makedonya kralı İskender (Büyük İskender-Alexandros) büyük Asya seferine çıkmıştır. Bu seferin asıl amacı Perslerle karşı karşıya gelmek olduğundan M.Ö. 333'te onlarda İssos'ta büyük bir savaşa tutuşmuşlardır. Bu savaş sonucunda Kilikya bölgesi İskender tarafından ele geçirilmiştir (Kaya, 2000: 555). Ancak İskender Kilikya'ya gelmeden hemen önce önemli bir geçit olan Gülek boğazı Pers orduları

tarafından tutulmuştur. Persler, Gülek boğazında İskender'i oyalamak istemiştir. Böylece Kilikya'da bulunan diğer Pers askerleri bölgeyi tahrip etmiştir. Ancak Gülek geçidinin tutan askerlerin tam teçhizatlı olmamasından dolayı İskender Kilikya'ya girmiştir. İskender'in Kilikya'ya varmasıyla şehir ağır tahribattan kurtarılmıştır (Ünal ve Girginer, 2007: 220). İskender'in vefatıyla Kilikya bölgesi onun haleflerinden bir tanesi olan Seleukoslar tarafından yönetilmiştir. Hem İskender hem de Seleukoslar (MÖ 312-64) devrinde Kilikya bölgesi toplumsal ve sosyal kalkınma yaşamıştır. Ancak Seleukosların (MÖ 312-64) son dönemlerinde Kilikya'da bir otorite boşluğu meydana gelmiş ve korsan saldırıları fazlaşmıştır. Bu durum Roma İmparatorluğu'nun bölgeye gelmesini etkilemiştir. Roma İmparatorluğu M.Ö 103'te Kilikya bölgesinde yönetimi ele almıştır. Kilikya bölgesi bu zamanlarda Roma İmparatorluğu tarafından şahsen yönetilmemiş, onların yerine yerel yöneticiler idareyi ellerine almışlardır. Yerel yöneticileri Roma İmparatorluğu seçmiştir. Roma İmparatorluğu Kilikya ve diğer kendilerine bağlı birçok Anadolu eyaletlerini karmaşık gördüğü için bizzat Romalı valileri bölgeden uzak tutmuştur (Kurt, 2011: 430; Hançer, 2016: 286). Helenistik dönemin yansıması olarak bölgeye Yunan kültürü hâkim olmuştur. Helen kültürünü benimseyen halk, Makedon askeri kolonileri ve Romalılar ile karmaşık bir etnik yapı ortaya çıkarmıştır (Şahin: 2000: 53). Bölgenin nüfusu Roma döneminde artmıştır. Yunan kolonistler, Doğu kökenli zanaatkârlar, yerli Kilikyalılar ve sayısı oldukça fazla olan Yahudiler aynı dönem bölgede yaşamıştır. Bilhassa Tarsus, etnik kökenleri farklı halkların bir arada yaşadığı merkez haline gelmiştir. Kültürel çeşitlilik yaşanmıştır. İlerleyen süreçte bu çeşitlilik dini çatışmaları tetiklemiştir (Millar: 1993: 217; Özdemir, 2015: 66). 7. yüzyıl itibarı ile bölge Arap akınlarına uğramıştır. İslam orduları kısa süreli dahi olsa bölgeye hâkim olmuşlardır. Ancak 9. yüzyılda Bizans eski gücüne kavuşmuştur. Yeniden Kilikya'da hakimiyet kurmuştur. Ermeni nüfusu Kilikya'ya yerleştirilmiştir. Kilikya, Ermeni bölgesi olarak anılmaya başlanmıştır. Bizans İmparatorluğu sınır güvenliğini korumayı hedefleyerek Ermeni askeri ailelerini buralara taşımıştır. Ermeni nüfusunun artması 1080 yılında Ermeni Kilikya Krallığı'nın kurulmasına vesile olmuştur. Ermeni nüfusu çoğunluğu sağlamıştır. (Canard: 1951: 173-174; Boase: 1978: 29; Garsoian: 1997: 201). 11. yüzyıl sonları bölgeye Türk akınları başlamıştır. Selçukluların gelmesiyle Türkmen boyları ağır ağır bölgeye yerleşmiştir. Ermeni krallığı ise biraz iç kesimlere çekilerek Torosların korunaklı vadilerinde yaşamlarını sürmüşlerdir. 14. Yüzyıla geldiğimiz zaman Memlükler bölgeyi fethederek hüküm sürmüşlerdir. Onların ardından Osmanlı Devleti Kilikya taraflarını fethetmiştir. Böylece Selçuklu akınları ile yerleşen Türk nüfusu artış gösteremeye başlamıştır. Fakat Ermeni halkları bölgede 20.

Yüzyıla kadar kalmışlardır. Osmanlı dönemi politikaları bölgenin çok kültürlü yapısına zarar vermemiştir. Aksine uzun süre korunmasını güvence altına almıştır (Cahen: 2001: 88; Kevorkian: 2011: 95; Dadoyan: 2013: 113).

Sonuç olarak Kilikya Bölgesi, tarih boyunca stratejik konumu, verimli toprakları ve limanları sayesinde birçok devletin ilgisini çeken, çok katmanlı bir bölge olmuştur. Bölge, farklı dönemlerde Hititlerden Perslere, Büyük İskender'den Roma ve Bizans'a, ardından Ermeni, Selçuklu ve Osmanlı yönetimlerine kadar çeşitli yönetimlere ev sahipliği yapmış, etnik ve kültürel çeşitliliğini korumuştur. Özellikle Ermeni yerleşimleri ve Kilikya Ermeni Krallığı, bölgenin Orta Çağ'daki siyasi ve toplumsal yapısında belirleyici rol oynamış, çok kültürlü yapı Osmanlı dönemine kadar uzun süre korunmuştur.

2.3. Ermenilerin Kilikya Bölgesine Göç Etme Nedenleri ve Bölgeye Gelmeleri

Ermeni halklarının günümüz Doğu Anadolu bölgesinden Kilikya'ya göç etmesini etkileyen birçok neden vardır. 7. Yüzyıldan sonra Arap akınları ve Bizans'ın yapmış olduğu baskılar Ermeni aileleri bölgelerinde yaşanamaz hale getirmiştir. Böylece Kilikya'ya göçler başlamıştır (Garsoian, 1977: 154). Kilikya'ya yoğun göç dalgasını 11. Yüzyılda başlamıştır. Malazgirt Savaşı (1071) yoğun göç artmasında rol oynamıştır. Malazgirt Savaşı Bizans'ın Anadolu'da gözden düşmesine ve siyasi, sosyal, dini etkinliğinin kırılmasına yol açmıştır. Savaş sonrası ise Anadolu coğrafyasına Türkler hâkim olmaya başlamıştır. Bizans'ın hâkim olduğu Ani, Van, Erzurum gibi önemli Ermeni şehirleri Selçuklu akınlarına maruz kalmıştır. Yaşanan gelişmeler sonucu Ermeniler bulundukları coğrafyayı bırakarak Güney sahillerine Kilikya bölgesine yönelmişlerdir (Redgate, 2000: 198). Ermeniler, Bizans yönetimi altında yaşarken sürekli olarak dini vb. yönleri sebebiyle baskı altında bırakılmışlardır. II. Basileios (976-1025)'un imparatorluğu zamanında uygulanan merkeziyetçi politikalar Ermenilerin zor şartlar ile elde etmiş oldukları özerkliklerini sona erdirmişlerdir (Hacikyan vd., 2000: 345). Ayrıca başka bir görüşe göre Bizans İmparatorluğu göç eden Ermenileri bilinçli olarak Toroslar'ın güneyine yerleştirmiştir. Ermenileri Türkmenlere karşı kullanarak Kilikya'yı tampon bölge haline getirmeyi amaçlamıştır. Ermeni akınlarının yoğunlaştığı 10. ve 11.yüzyılda gelen Ermeni ailelere Kilikya'da "temlik arazi" temin etmiştir. Bilinçli bir eylem söz konusu olduğu için Bizans'ın iskân politikasını doğrudan yansıtmıştır (Kaplan, 2003, s. 114). Ermenileri göçe iten dini etkenler de yaşanmıştır. Bizans ile mezhep olarak ayrılan Ermeniler, yeni ruhani bir merkez arayışına girmişlerdir. Kilikya'yı dini merkez olarak uygun görmüşlerdir. Zorunlu yer değiştirmenin altında istekli bir göç dalgası mevcut

olmuştur (Terzian, 2007: 138). Sosyal ve ekonomik yapı Bizans'ın etkisini kaybetmesiyle bozulmuştur. Ayrıca buna rağmen Bizans ağır vergiler koymuştur. Selçuklu akınlarının çoğalmış olması da ekonominin düşmesine yol açmıştır. Tarım üretimi sektöre uğramıştır. Ticaret yolları kullanılamamıştır. Tüm bunlar sonucu bereketli topraklara sahip Kilikya, Ermenilerin ekonomik faaliyetlerini canlandırmak adına uygun bir yer olarak görülmüştür. Terk edilmiş veya Bizans tarafından kamulaştırılmış olan bölgeler Ermeni aileler tarafından tekrar kullanılarak tarımsal faaliyetler canlandırılmıştır. Kilikya, onlar için tarımsal üretimin yeni merkezi haline gelmiştir. Böylece Ermeni köyleri artmıştır (Mutafian, 1993: 209; Balcıyan, 2012: 94). Göç dalgası sadece sıradan Ermeni halkının “zorunlu yer değiştirmesi” olarak değerlendirilmemiştir. Aristokrasi ve ruhban grubu için göç dalgası “yeniden yapılanma” anlamı taşımıştır (Boase, 1978: 43).

Sosyal, ekonomik, dini ve siyasi bakımından zorunlu veya istekli göç ettirilen Ermenilerin bölgeye gelmeleri belli süreçlerden geçmiştir. Vahram'ın (895- 1267) aktarmış olduğu bilgilere göre Türkler, Anadolu'ya girmeye başladıktan sonra Ermenilerin topraklarından geçip onları huzursuz etmişlerdir. Ermenilerin yaşadığı topraklarda Ermeni ahalisini kılıçtan geçirip kendi hakimiyetleri altına almak istemişlerdir. Bu huzursuzluklara dayanamayan Ermeniler ise kendilerini Bizanslılara teslim etmek zorunda kalmışlardır. Bizanslılar bunun karşılığında Ermenilerden Kapadokya ve Kayseri'nin iç kısımlarını almışlardır ⁵(Vahram, 1946: 3). Kafesoğlu, “*Çağrı Bey'in beraberinde bulunan Türkmen orduları ile Van gölü etrafından kurulmuş olan Ermeni Vaspuragan krallığı etrafına gelmiştir. Karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratmıştır... Vaspuragan krallığı beraberinde bulunan Ermeniler Türklerin baskılarından dolayı Anadolu'ya yönelmiştir*” ifadelerini kullanmıştır (Kafesoğlu 1972: 16). Dolayısıyla Vahram'ın belirttiği zaman Tuğrul Bey (995- ö.1063)'in saltanatını işaret etmiştir. Tuğrul Bey'den önce Türkler Anadolu topraklarına birçok kez gelmiştir. Tek amaçları ganimet alıp ana yurtlarına dönmek olmuştur. Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey (990- ö.1059), emrinde bulunan 3.000 kişilik Oğuz askeri ile Gazneli Devleti'nin (969-1187) hakimiyetinden bulunan İran dolaylarından Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir gaza hareketi başlatmıştır. Gaza hareketindeki amaç Gazneli Devleti (969-1187) ve

⁵ Urfalı Mateos (952-1136)'da eserinde Türklerin Anadolu'ya gelmeleri hakkında Vahram'ın aktardıklarını yenilemiştir. Mateos “Bu zamanda Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspuragan eyaletine geldi ve Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi. Bu katliam haberini alan kral Senekerim'in büyük oğlu ordusunu alıp Türk ordugahına karşı yürüdü. İki ordu korkunç bir muhabereye tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askerleri görülmemişti. Ermeni askerleri, onlarla karşılaşınca onların acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlarının olduğunu gördüler” demiştir (Mateos, 2000 s. 48).

Karahanlı Devleti'nin (840-1042) siyasi baskından kurtulmak için yeni yurt arayışı olmuştur. Buna müteakiben Çağrı Bey kumandası bu ordu Anadolu topraklarının kendileri için yurt olabileceği kanaatine varmışlardır. Hatta Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e Anadolu için *"kendilerine karşı koyacak kuvvete rastlamadıklarını"* belirtmiştir. Ancak Çağrı ve Tuğrul Beylerin Anadolu'ya yerleşmesi hemen mümkün olamamıştır. Anadolu'ya yerleşebilmek amacıyla ilk olarak Gazneli Devleti'nin aradan kaldırılması gerekmiştir. Selçuklular tarafından 1040 yılında Gazneli Devletine Dandanakan savaşı ile son verilmiştir. Türkler yavaş yavaş 24 Türkmen boyları yavaş yavaş Anadolu'ya girmeye başlamıştır (Kafalı, 2002: 6). Görüldüğü üzere Türklerin kesin olarak Anadolu'ya gelip, yerleşmeye başlaması 11. Yüzyılı bulmuştur. Vahram'ın anlattıkları tam olarak bu zaman denk gelmektedir. Ancak sadece Türklerin baskılarından ve anlatıldığı gibi katliamlarından kaynaklı göç etmek durumunda kalmaları tam gerçeği yansıtmamaktadır. Asıl neden Bizanslılar ile ayrışmalar yaşamış olmalarından kaynaklanmıştır. II. Basileios'un (976–1025) başlattığı ve haleflerinin sürdürdüğü Doğu Anadolu'yu ilhak politikası sonucunda, bölgedeki Ermeni yerleşimleri, kentleri, kiliseleri ve manastırları Bizans hakimiyetine geçti; bu süreçte Ermenilere ait birçok mal varlığı yağmalandı. Özellikle Nikephoros Phokas (963-969) döneminde, Bizans'ın kontrolüne giren Kilikya ve Kuzey Suriye'deki, Müslümanlardan boşaltılmış kale ve şehirlere, önemli sayıda Ermeni nüfusun iskân edilmiştir. Bizans egemenliği altında yaşayan Ermeniler, zamanla imparatorluk bünyesinde çeşitli askeri ve idari görevlere getirilmişlerdir. Ancak 1045 yılında Ani Bagratlıları (880-1045) olarak bilinen Ermeni Krallığı'nın Bizans tarafından ilhak edilmesi, Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur (Yiğit, 2013: 131). Hatta Kafalı, Anadolu'ya Türk göçlerinin hemen öncesi *buranın nüfusunu kaybetmiş ve harabeye dönmüş bir bölge* olarak ifade etmiştir (Kafalı, 2002: 7). 1071 yılına gelindiği zaman Sultan Alparslan ve Roman Diyojen arasında gerçekleşen Malazgirt Savaşında (16 Ağustos 1071) taraf değiştirmesi söz konusu olmuştur. Kafesoğlu'na göre Ermenilerin taraf değiştirmesi, onların savaş alanında komutansız kalmasından kaynaklanmıştır. Aynı savaşta Bizans'ın yanında olup savaş esnasında Peçenek ve Uzlar'da soydaşları olan Türklerin yanına geçmiştir (Kafesoğlu, 1972, s. 55-59). Dolayısıyla Sultan Alparslan ve Roman Diyojen arasında yapılan Malazgirt Savaşında Ermeniler'in taraf değiştirmesi Bizans-Ermeni ilişkilerini zedelemiştir. 1045 yılında ise Bagrat Ermeni Kralı Gagik, Bizans'ın ilhak girişiminin akabinde Kayseri civarına gelmiştir (Ersan, 1998, s. 83). Bizanslı Marcus adındaki bir asilzade ile yaşadığı sorunlar neticesinde burada öldürülmüştür (Vahram, 1946, s. 4). Gagik'in ölümünden sonra Bizanslılar diğer Ermenileri rahatsız etmeye başlamışlardır. Gagik'in akrabası olan Ruben, Bizanslıların

korkusundan beraberinde bulunan Ermeniler ile topraklarını terk etmiş ve Gobidar kalesini⁶ ele geçirmiştir (1080) (Ersan, 1998, s. 83). Ruben, Toros dağlarına geldiği zaman Gormoloz denilen bir köye yerleşmiştir. Ruben'den sonra ise -büyük ihtimalle onun davetiyle- birçok Ermeni buraya gelip onun etrafında toplanmışlardır. Ruben öldükten sonra yerine oğlu Konstantin geçmiştir. Konstantin Vahga kalesini ⁷ele geçirerek Bizanslılara karşı etrafında topladığı Ermeniler ile mücadele etmiştir (1091). 1096 yılında Haçlı seferlerinin başlaması Konstantin'in işine gelmiştir. Burada Haçlılar ile birleşerek Kilikya Ermeni Krallığına giden yolu açmıştır. Bu sayede Türklere ve Bizanslılara karşı hakimiyetini güçlendirmiştir. Onun ölümünden sonra ise oğlu I. Toros (1100-1129) başa geçmiştir. I. Toros, Anabarza'yı işgal etmiştir. Yine Bizanslılara karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Yaptığı başarılı işlerden dolayı "Kilikya", "Toros'un memleketi" diye anılmaya başlamıştır (Vahram, 1946, s. 5-6; Ersan, 1998, s. 83-84; Perçin, 2019, s. 52). Dolayısıyla Prens Ruben'in soyundan gelenler, bölgeye yönelik Ermeni göç hareketini kendi siyasi hedefleri doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Bu nüfus hareketi, yalnızca demografik bir değişim değil, aynı zamanda Kilikya'da Ermeni siyasal yapılanmasının temelini oluşturan stratejik bir fırsata dönüşmüştür. Bu bağlamda göç, sıradan bir yer değiştirme değil, tarihsel gelişmeleri etkileyen bir yön değiştirme niteliği taşımıştır (Boase, 1978, s. 45).

Kilikya'ya yönelik Ermeni göçleri, hem dış baskılar (Arap ve Türk akınları, Bizans'ın merkeziyetçi politikaları) hem de bölgenin sunduğu ekonomik ve dini olanaklar nedeniyle gerçekleşmiştir. Göçler, sadece demografik bir hareket değil aynı zamanda Kilikya'da yeni toplumsal, siyasi ve ekonomik yapılanmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bölge, bu süreçte Ermeniler için hem güvenli bir yerleşim alanı hem de stratejik ve ekonomik açıdan önem taşıyan bir merkez hâline gelmiştir. Göç hareketleri, tarihsel bağlamda Ermeni nüfusunun Kilikya'daki yoğunlaşmasını ve bölgenin çok katmanlı etnik yapısının oluşumunu açıklayan önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

⁶ Gobidar kalesi, günümüzde Adana'nın bir ilçesi olan Kozan'ın kuzeyinde yer almaktadır. Bu kale halk arasında Kosidar kalesi olarak da anılmıştır (Eskikurt, 2014, s. 28).

⁷ Günümüzde Vahga Kalesi Adana'nın 120 km kuzeyinde yer almaktadır. Kale, deniz seviyesinden ortalama 1200 m yüksekliktedir. Ayrıca bilinen mevcut iki ismi daha vardır. Feke Kalesi veya Baka Kalesi olarak anılır (Hançer, 2002, s. 109).

3. MANUEL DÖNEMİNE KADAR DOĞU ROMA-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Bu başlık altında, Doğu Roma ile Ermeniler arasındaki siyasi ittifaklar, askeri çatışmalar, dini farklılıklar ve sınır politikaları gibi konulara değinilecektir. Ayrıca iki taraf arasındaki diplomatik ilişkilerin değişen koşullara göre nasıl şekillendiği ve bölgesel güç dengeleri üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

3.1. Ermenistan Bölgesi

Ermenistan olarak isimlendirilen bölge için ünlü coğrafyacı Strabon “Doğusunda Media (Günümüzde İran ve Azerbaycan’ı kapsayan bölge), batısında Kappadokia, kuzeyinde Kolkhis (Bugünkü Gürcistan’ın batısı) ve İberia (Kolkhis’in doğusu) güneyini ise Syria (Suriye) ile sınırlanmış bölge” tanımını yapmıştır (Strabon, 2000: 295). Yine Strabon Ermenistan’ı Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak ikiye ayırmıştır (Strabon, 2000: 39-40).

Hewsen ve Grousset ise Ermenistan için Doğu Anadolu’nun büyük bir kısmını, Güney Kafkasya’yı ve kuzeybatı İran’ı içine alacak şekilde oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmakta olduklarını ifade etmişlerdir (Hewsen, 2001: 12; Grousset, 2005: 44). Bu bölge, Aras havzası, Transkafkasya ve Mezopotamya düzlüklerine hâkim bir dağlık kuşak olarak tanımlanmıştır. Bölgenin coğrafi yapısı, lavların etkisiyle şekillenmiş kıvrımlı dağ sistemlerinden oluşmaktadır. Bu dağlık yapı, tarihsel süreçte yaylalar ve doğal savunma noktaları şeklinde anılmış; yerel literatürde “Ermeni Adası” ya da “Ermeni Kalesi” gibi nitelendirmelere konu olmuştur.

Söz konusu dağlık alanlar, Ermeni toplulukları tarafından sığınak olarak kullanılmış, bu doğal coğrafi avantaj zaman zaman Ermenistan’ın güçlü komşularının bile gözünden kaçmıştır (Garsoïan, 1982: 57). Ermeniler her ne kadar Doğu Anadolu bölgesini yurtları olarak görseler de “Armenia” coğrafi bir isim olarak kullanılmıştır. “Ermeni” adına ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Darius Yazıtı’nda rastlanmıştır. Mevcut kaynaklara göre Ermeni ismini daha geriye götürmek şu an için mümkün olmamaktadır. Burada asıl sorun Ermenilerin, Doğu Anadolu bölgesini kendi vatanları olarak kabul etmeleri olmuştur. Fakat -çoğunlukla- coğrafi yerler isimlerini yaşayan halklardan almıştır. Ancak Ermenilerin kendilerini “Haikh

(Hai, Hay” olarak anmaları bölgenin vatanları olma ihtimalini düşürmektedir. Ama Herodot’un gibi tarihçilerin onları Frig kökenli görmeleri onların buranın asıl vatanları olma fikrini çürütmüştür (Ceylan, 2015. 9). Dolayısıyla Ermenilerin göç ederek gelmiş oldukları ve yaşadıkları bölgeden kaynaklı bu ismi aldıkları düşünülmüştür. Hatta Ermeni yanlısı olarak bilinen Profesör Jean Laurent, Ermenistan üzerine kaleme aldığı bir çalışmada, bu coğrafi bölgenin tarihsel niteliğine dikkat çekerek, yazılı tarihin başlangıcından itibaren söz konusu alanın bir devlet yapısından ziyade coğrafi bir tanımlama olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Laurent’e göre, Ermenilerin bu bölgede belli dönemlerde yaşamış olmaları bir gerçek olmakla birlikte, sadece "Ermenistan" ismini taşıması, ne bu bölgeyi Ermenilerin tarihsel kaderiyle doğrudan ilişkilendirmeyi ne de burada sürekli bir "Ermenistan Devleti’nin” varlığını ileri sürmeyi mümkün kılmıştır (İlter, 2002)

Şekil 3.1: M.Ö. 150 Ermeni halklarının yaşadığı coğrafya (wikipedia, 2025)

Bölge yalnızca stratejik değil, aynı zamanda doğal kaynaklar bakımından da dikkat çekicidir. Ermenistan’ın dağlık arazileri, tarih boyunca altın, gümüş ve bakır gibi kıymetli maden yataklarına ev sahipliği yapmıştır. Bu maden kaynakları, yalnızca bölgesel değil, imparatorluk çapında da önemli ekonomik işlevler görmüş ve Bizans İmparatorluğu döneminde bu kaynakların işletilmesi stratejik önem kazanmıştır (Grousset, 2005: 49; Haldon, 2007: 103).

Hewsen’e göre Ermenistan olarak adı geçen bölge sadece Ermenilere değil; Urartular, Medler ve Persler gibi kadim devletlere de yurtluk etmiş, bu halklar arasında uzun dönemli

kültürel ve siyasi etkileşimler yaşanmıştır (Hewsen, 2001: 18). Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra, Doğu Roma (Bizans) ile Ermeni toplulukları arasındaki ilişkiler çok katmanlı ve zaman zaman çelişkili bir nitelik kazanmıştır. Bu ilişkiler, dini ve kültürel düzlemde yoğun bir etkileşime sahne olurken, aynı zamanda siyasi düzeyde ittifaklar ve çatışmalar üzerinden şekillenmiştir. Özellikle 4. yüzyıldan itibaren, Hristiyanlık inancının farklı teolojik yorumları, Bizans ve Ermeni kiliseleri arasında ciddi doktrinel ayrışmalara yol açmış; bu da ilişkilerde kalıcı bir kırılmaya neden olmuştur. (Garsoïan, 1997: 84; Ter-Minassian, 2006: 211). Ayrışmaların yaşandığı ve çözüm arayışlarının yapıldığı ilk konsil 325 yılında İznik'te toplanmıştır. İznik konsili, Hristiyanlık tarihinde kilise birliğini sağlama ve teolojik tartışmalara son verme amacıyla I. Constantinus (306-337) tarafından düzenlenen ilk ekümenik toplantı olma niteliği taşımıştır. Konsil, özellikle Ariusçuluk (baba ve oğulun aynı özden olmadığı) meselesi ve Oğul-Baba ilişkisi üzerinde odaklanmış, Oğul'un Baba ile "aynı özden" (homousion) olduğu ilkesini kabul ederek sapkınlıkları belirlemiştir. Toplantıya Doğu'dan yoğun, Batı'dan ise sınırlı sayıda piskopos katılmış; imparatorun bizzat liderliği, tartışmaların düzenlenmesinde ve kararların kabulünde belirleyici olmuştur. İznik Konsili, yalnızca teolojik bir uzlaşma sağlamakla kalmamış, aynı zamanda devlet ve kilisenin ilişkisini güçlendirerek Hristiyanlığın imparatorluk genelinde resmi ve merkezi bir otorite altında örgütlenmesinin yolunu açmıştır. Bu açıdan konsil hem dini hem de siyasi bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. (Norwich, 2013: 48-51). Norwich'e göre, İznik Konsili'nden (325) sonra teolojik tartışmalar tamamen sona ermemiş, özellikle Kutsal Ruh'un konumu konusunda belirsizlikler devam etmiştir. Bu belirsizlikler, 381 yılında Konstantinopolis'te yeni bir konsilin toplanmasını gerektirmiştir. Bu konsilde İznik İman Bildirgesi genişletilmiş; Kutsal Ruh'un da Baba ve Oğul ile "aynı özden" olduğu açıkça vurgulanmıştır. Böylece Üçleme (Tetris) doktrini kesin biçimde tanımlanmış, Arius'un öğretileri yeniden reddedilmiş ve İznik kararları teyit edilmiştir (Norwich, 2013: 100; Vasiliev, 1943: 99-101). Ayrıca Vasiliev 381 yılında toplanan Konstantinopolis konsiline ikinci ekümenik konsil ismi verilmediğini vurgulamıştır (Vasiliev, 1943: 100). Ancak Ermeniler ile Bizans'ın asıl kırılma yaşadığı konu Khalkedon konsili ile gerçekleşmiştir. 429 yılında İmparator II. Theodosios 'un (408-450) seçmiş olduğu Konstantinopolis Başpiskoposu Nestorios'un vermiş olduğu bir vaazdan kaynaklanmıştır. Başpiskopos, Hz. İsa'nın varlığının hem insan hem tanrı iki farklı tabiatı olduğu görüşünü öne atmıştır. Bu görüşe karşı olarak da Monofizit (Tek Tabiat) yani Hz. İsa'nın tek bir tabiatı -İnsan/Tanrı- olduğu inancı ortaya atılmıştır. 451 yılında Khalkedon'da (Kadıköy) Papa I. Leon'un çağırışı üzerine toplanan büyük konsilde Monofizit görüşün Bizans'ın resmi

mezhebi haline getirilmesi ve bunun doktrinel olarak yayımlanması sonucunda Monofizit görüşü benimseyen Ermeniler ile Bizans'ın arası açılmıştır (Gregory, 2022: 124-127).

Sonuç olarak Ermenistan olarak tanımlanan bölge, Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve kuzeybatı İran'ı kapsayan geniş bir coğrafi alanı kapsamaktadır. Bölgenin dağlık yapısı ve doğal savunma olanakları, tarih boyunca hem diğer toplulukların hem de Ermeni topluluklarının yerleşmesini ve kendi siyasi yapılanmalarını kurmasını kolaylaştırmıştır. Ancak antik kaynaklar ve tarihsel veriler, Ermenilerin bu bölgeye özgü yerli bir halk olarak ortaya çıktığını kesin biçimde doğrulamamakta; aksine, farklı dönemlerde göç ederek buraya yerleşmiş olabileceklerini göstermektedir. Ermenistan, stratejik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle hem yerel güçler hem de büyük imparatorluklar için önemli bir merkez olmuştur. Özellikle maden yatakları, bölgenin ekonomik değerini artırmış ve Bizans gibi imparatorluklar tarafından işletilmiştir. Aynı zamanda bölge, farklı etnik ve kültürel topluluklar arasında uzun süreli etkileşim ve siyasi ilişkilerin de merkezi olmuştur. Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, Ermenistan'ın tarihsel önemi yalnızca etnik bir perspektifle sınırlı olmayıp, stratejik, ekonomik ve dini-siyasi açılardan çeşitli güçlerin ilgisini çeken ve farklı topluluklar tarafından şekillendirilen çok katmanlı bir alan olduğu sonucuna ulaşılabilir.

3.2. Ermenilerin Etnik Kökenleri ve Etimolojik kökenleri

Ermenilerin vatanları olarak isimlendirilen Doğu Anadolu bölgesi pek çok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple Ermenilerin kökenleri tarihçiler ve araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur.

Ermeni tarih anlatılarında, bu halkın kökenleri M.Ö. 3. binyıla kadar geri götürülmektedir. Mitolojik anlatımlarda Ermenilerin atası olarak kabul edilen Hayk, Nuh Peygamber'in torunu olarak anılır ve etnik kimliğin oluşumunda merkezi bir figür olarak yer alır. Ancak tarihsel veriler, Ermeni varlığının belirgin biçimde Urartu Krallığı'nın yıkılış dönemine (M.Ö. 6. yüzyıl) denk geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda Behistun Yazıtı gibi Pers kaynaklarında "Ermeni" adının geçtiği ilk örneklerle rastlanmaktadır (Hewsen, 2001, s. 35; Kurkjian, 2008, s. 12). Tarihçi Heredots'a (M.Ö. yaklaşık 484-424) göre Ermenilerin kökeni Friglere dayanmıştır. Heredots "*Friglerin, Ermenilerin atası olduğunu, onlar gibi*

giyindiklerini ve silah kullandıklarını” aktarmıştır (Heredots, 1973: 508).⁸ Heredot’un bu görüşünü destekler nitelikte bir görüş Eudoksos (MÖ 370'e doğru) tarafından ortaya atılmıştır. Eudoksos, Heredots’u desteklemiş ve *"Ermenilerin Frigya kökenli olduklarını"* ve çok önemli bir bilgi ekleyerek: *"Dil bakımından Friglere çok benziyorlar"* tezini savunmuştur (Grousset, 2005: 68). Büyük coğrafyacı Strabon’un (M.Ö. 64 – M.S. 21) “Coğrafya” isimli eserinde ise Friglerin kökenlerini Trakya’ya dayandırmıştır (Strabon, 2000: 57). Heredots ve Strabon’un birbirinin ardılı olduğu bilinmesi dolayısıyla onlara göre Ermeniler, Frig kökenli olup Anadolu’ya Trakya’dan gelmişlerdir (Heredots, 1973: 508; Strabon, 2000: 57). Josef Karts ise *Ermeni halklarının Kuzey Ege, Yunanistan ve Illyria bölgesinde yaşadıklarını ve bu bölgelerin yerli halklarını olduğunu* belirtmiştir. Çoğu bilim insanı Ermenilerin kökenleri ve geldikleri bölge hakkında aynı görüşte birleşmektedir (Ceylan, 2015: 9). Grousset eserinde Ermeniler’in bir göç dalgası halinde Ermenistan bölgesine geldiklerini ve muhtemel bir yol güzergahı belirtmiştir. Grousset’in bu konu hakkında

“Ermeni göçmenler Anadolu'dan Ermenistan'a kısmen kuzeybatıda Erzincan diyarından, kısmen güneybatıda Sasun [Sason] ve Adiabenos'tan veya eski Asur'un kuzeyindeki Arbela yöresinden gelmiş olacaklar. Atonts\ın belirttiğine göre 612'de Ninova'nın çöküşünü izleyen karmaşada ve "onun halefi olan devletler" -Media ve Yeni Babil- birleşip güçlenmeden önce, Ermenilerin ataları gibi göç etmekte olan kabilelerin, kuzeyde ahalisiz kalmış ve tanrıp edilmiş eski Asur topraklarından zahmetsizce geçip güney tarafından Urartu'yu arkadan dolaşarak ele geçirmiş olmaları bir yandan da batı tarafından cepheden saldırdıkları için, akla yakındır... Malatya-Harput-Diyarbakır hattında "Trak tarzı" tümülüslerin varlığının saptandığına dikkat çeker, bu da Trak-Frig mültecilerinin bu güzergahtan geçtiğini doğrular” demiştir (Grousset, 2005: 69-70).

Baykara’ya göre bazı araştırmacılar Ermenilerin kökenlerini Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya’ya dayandırmıştır (Baykara, 1997: 42) Modern genetik araştırmalar, Ermenilerin tarihsel olarak homojen bir genetik yapıya sahip olduğunu ve bu yapının uzun süreli bölgesel sürekliliği yansıttığını ortaya koymuştur. Antik dönemden itibaren çevredeki Kafkas ve Anadolu halklarıyla genetik bağlar kurdukları anlaşılmakta; ayrıca Neolitik dönem topluluklarının da Ermeni gen havuzu üzerinde etkili olduğu görülmektedir.

⁸ Heredots eserinde Ermeniler için *"Phrygialıların donanımları Paphlagonialılarınkine çok benziyordu, ama küçük değişiklikleri vardı. Makedonialılara göre Phrygialılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygialılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygialılar gibi, Dareios'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğu altındaydılar"* ifadelerini kullanmıştır. (Heredots, 1973, s. 508)

Bulgular, Ermeni toplumunun dış evlilikler ya da kitlesel göçler yerine, yerleşik bir yapı gösterdiğini desteklemektedir (Haber vd., 2015: 931; Margaryan vd., 2017: 2023-2028).

Arkeolojik veriler, Urartuların yıkılmasından sonra bölgeye yeni bir halkın gelmediğini, aksine mevcut halkın zamanla kimlik değişimine uğrayarak Ermeni topluluğunu oluşturduğunu ileri sürmektedir. Ancak bu iki topluluk arasında dilsel bir süreklilik söz konusu değildir. Urartuca, Hurri-Urartu dil ailesine mensupken; Ermenice Hint-Avrupa dil grubuna ait olup bu grup içinde bağımsız ve özgün bir kolu olmuştur (Diakonoff, 1984: 17). Bazı Ermeni tarihçiler ise Ermenilerin kökenini Urartulara dayandırma çabasında dilsel verileri kullanmıştır. Bu görüşü savunan isimler biri olan ve çivi yazısı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Joseph Sandalgian, dilsel verileri temel alarak Ermenilerin Urartuların ardılları olduğunu ileri sürmektedir. Sandalgian ayrıca, Ermenilerin efsanevi atası olarak kabul edilen Hayk figürü ile "Urartu" adını ilişkilendirme çabası içinde olmuştur (İlter, 2002). Ermenice, erken dönemde Hint-Avrupa ailesinden ayrılmış ve izole biçimde gelişmiştir (Kurat, 2001: 17; Göksel, 2005: 124; Clackson, 2006: 54).

Milattan sonra 5. yüzyılda Mesrop Maştots tarafından geliştirilen Ermeni alfabesi, yalnızca dilsel değil, aynı zamanda kültürel ve dini kimliğin şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu alfabe sayesinde *Grabar* yani Eski Ermenice, kutsal metinlerin çevirisinde kullanılmaya başlanmış ve bu çeviriler Grekçe, Süryanice ve Partça gibi dillerle teması da beraberinde getirmiştir (Suny, 1993: 23; Mutaftyan, 1998: 42). Dilbilimsel açıdan Ermenice ile Grekçe arasında çeşitli benzerlikler tespit edilmiştir. Bu benzerliklerin nedeni olarak ya ortak bir ana dilden türeme ya da tarihsel dönemlerde gerçekleşen yoğun kültürel temaslar gösterilmektedir (Gamkrelidze ve Ivanov, 1995: 88). Ermeniler ve Yunanlılar arasındaki kültürel temaslara değinen en önemli kaynaklardan biri Ksenophon'un Anabasis (On binlerin Dönüşü) eseridir. Ksenophon'un Anabasis eserinde Yunanlıları'nın Ermenistan coğrafyasından sıkça geçtiği ifade edilmiştir. Bu eser M.Ö. 401 yılında, Anadolu satrapı Kyros, ağabeyi Pers Kralı II. Artakserkses'e karşı taht mücadelesi vermek amacıyla düzenlediği seferden bahsetmiştir. Bu sefere katılan Ksenophon, Kunaksa'da gerçekleşen ve Kyros'un ölümüne yol açan savaşın ardından, liderini kaybeden Yunan paralı askerlerinin komutasını üstlenmiştir. Ksenophon'un önderliğinde ordu, zorlu koşullara rağmen Trakya'ya varmıştır (Ceylan, 2015: 6). Ksenophon'un "*O gün geceyi yaklaşık iki yüz adım genişlikteki Centrites (Doğu Dicle- Bugün Botan Çayı) nehri yakınındaki düzlüğün yukarısında uzanan köylerde açıkta geçirdiler. Bu nehir Kürtlerin ülkesi ve Ermenistan*

arasında sırnı görevi yapmaktaydı. Burada Yunanlılar eksiklerini tamamladılar” demiştir. Yunanlılar’ın bu ve benzeri bölgelerde kalmış olmaları dahi Ermeniler ile temasları olduğunu göstermiştir. (Ksenophon, 2014: 155). Günümüzde ise Ermenice iki ana lehçeye ayrılmıştır: Batı Ermenicesi ve Doğu Ermenicesi. Bu lehçeleşme, tarihsel, coğrafi ve sosyo-politik etmenlerle şekillenmiş olup, her ikisi de Grabar’ın izlerini taşımaktadır (Mutafyan, 1998: 45).

Ermenilerin kökeni ve Doğu Anadolu’daki tarihsel varlığı, mitolojik anlatılar, antik kaynaklar, arkeolojik veriler ve genetik araştırmalar ışığında çok boyutlu bir şekilde değerlendirilebilir. Mitolojik anlatılar ve tarihsel belgeler, Ermeni kimliğinin erken dönemde şekillendiğini gösterirken, antik yazarlar ve arkeolojik bulgular göçler ve yerleşiklik süreçlerinin kimlik oluşumunda etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Modern genetik çalışmalar ise, Ermenilerin uzun süreli yerleşiklik ve bölgesel süreklilik sergilediklerini ve çevre topluluklarla sınırlı etkileşimler yaşadıklarını göstermektedir. Dilsel farklılıklar, Urartularla doğrudan bir sürekliliğin olmadığını ortaya koyarken, Mesrop Maştots’un alfabesi kültürel ve dini kimliğin pekişmesinde belirleyici olmuştur. Ksenophon gibi kaynaklar, Ermenilerin stratejik bölgelerde siyasi ve kültürel olarak etkin olduklarını doğrulamaktadır. Sonuç olarak, Ermeni kimliği ve kökeni, tek bir mitolojik veya tarihsel anlatı ile açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok katmanlıdır. Göçler, yerleşiklik, kültürel etkileşimler, dilsel gelişimler ve siyasi süreçler gibi çoklu faktörlerin birleşimi, Ermeni toplumunun tarihsel sürekliliğini ve bölgesel kimliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Ermeni kimliği hem tarihsel hem de kültürel açıdan zengin ve çok boyutlu bir oluşum olarak değerlendirilmelidir.

3.3. Komnenos Hanedanlığı’na Kadar Roma İmparatorluğu- Ermeni İlişkileri

Augustus döneminde Partlarla Romalılar arasında Fırat Nehri’nin bir sınır hattı olarak kabul edilmesiyle birlikte, Ermenistan coğrafyası bu iki büyük güç arasında tampon bölge konumuna gelmiştir. Bu durum, bölgenin tarih boyunca süregelen jeopolitik önemini pekiştirmiştir. 4. yüzyılda Ermenistan, üç ana bölgeye ayrılmıştır: Roma İmparatorluğu’nun denetiminde olan Küçük Ermenistan (Armenia Minor), Part-İran egemenliğindeki Büyük Ermenistan (Armenia Maior), ve daha bağımsız hareket eden Güneybatı Ermenistan (Vasiliev, 1943: 122; Garsoïan, 1982: 89). Roma İmparatorluğu bu bölgede sadece maden kaynaklarından istifade etmekle kalmamış, aynı zamanda burayı doğudan gelen saldırılara

karşı bir savunma hattı olarak kullanmıştır. Özellikle Selçuklu öncesi akınlara karşı Ermenistan bir “tampon bölge” işlevi görmüştür (Haldon, 2007: 94; Goldsworthy, 2023: 310).

Iustinianos (527–565) döneminde, Bizans’ın yönetim anlayışı, imparatorluk ideali ile Ortodoks Hristiyanlık doktrininin birleşimi üzerine inşa edilmiştir. Bu dönemde uygulanan “Ortodokslaştırma” siyaseti, özellikle doğu eyaletlerinde açık şekilde hissedilmiş ve kurumsallaşmıştır (Vasiliev, 1943: 137; Kozanoğlu, 2012: 58). Stratejik önem arz eden Ermenistan coğrafyasında, Roma askeri organizasyonları içerisinde "sahra" (camp) olarak adlandırılan askeri komutanlık bölgeleri oluşturulmuştur. Bu yapılanmanın temel amacı, Sasani Perslerine karşı bir savunma hattı kurmak ve Ermeni yerel halkıyla Bizans arasında askeri iş birliğini artırmaktır (Grousset, 2005: 216). İmparator II. Iustinos (565–578) döneminde Ermenistan yeniden Sasani kontrolüne geçmiştir. Bu süreçte, Sasani hükümdarı II. Hüsrev, Ermenilere Zerdüştlüğü benimsetmeye yönelik yoğun baskılar uygulamıştır. Özellikle ateşgedelere⁹ katılımın zorunlu tutulması ve Hristiyan ibadetlerinin yasaklanması, Ermeni halkı arasında büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. Bu baskılar karşısında direnişe geçen Ermeniler, Bizans İmparatoru II. Iustinos'dan hem diplomatik hem de askeri destek almışlardır. Bizans müdahalesiyle desteklenen bu ayaklanma başarılı olmuş ve Ermeniler kısa süreliğine de olsa dinsel özgürlüklerini yeniden kazanabilmiştir (Michael, 2013: 102).

Roma İmparatorluğu ile Partlar (M.Ö. 247–M.S. 224)¹⁰ arasında yapılan antlaşma ile Fırat Nehri, iki güç arasında doğal bir sınır olarak belirlenmiş ve bu durum, Ermenistan'ın bu iki

⁹ Ateşgede ismi halk dilinde Zerdüştlük -ibadet yerlerinde yanan ateşe- inancının istinaden verilen isimdir. Bu terim, Farsça kökenli "ateşgâh" kelimesinden türetilmiştir ve "ateşin bulunduğu yer" anlamına gelir. Ateşgede ifadesinin kullanımındaki temel neden, Zerdüştlüğün ritüel ve ibadetlerinde ateşe merkezi bir rol atfedilmesidir. tek tanrılı bir yapıya sahip olan kadim bir din olarak, tarihsel süreçte özellikle üç büyük İran imparatorluğu — Ahameniş (M.Ö. 549–330), Part (M.Ö. 247–M.S. 224) ve Sasani (M.S. 224–651) — dönemlerinde resmî din olarak benimsenmiştir. Bu süreçte hem dinsel hem de kültürel açıdan önemli bir gelişim göstermiş ve Yakın ile Orta Doğu coğrafyasında geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Zerdüştlükte doğa unsurları kutsal kabul edilmekle birlikte, ateş diğer tüm unsurlar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir (Ak ve Karamağralı, 2023, s. 200-202)

¹⁰ MÖ 247 yılında Seleukos İmparatorluğu’nun yerel komutanlarından biri olan Arşak (Arsaces), Part bölgesinde konuşlu bir askeri garnizondan hareket ederek Hazar Denizi ile Orta Asya arasındaki topraklarda kontrolü ele geçirmiştir. Bu olay hem bölgenin tarihsel kimliğini belirlemiş hem de Arşaklılar (Arsacidler) olarak bilinen yeni bir hanedanın temelini oluşturmuştur. Zamanla “Part” adı yalnızca coğrafi bir bölgeyi değil aynı zamanda bu hanedanın hüküm sürdüğü siyasi yapılanmayı da ifade eder hâle gelmiştir. Arşaklı Hanedanı’nın Doğu ve Batı İran topraklarında tam anlamıyla egemenlik kurabilmesi ancak I. Mithradates döneminde (MÖ 171–138) mümkün olmuştur. Bu dönemde devletin sınırları genişlemiş, Parthia İran platosu ve Orta Asya’ya kadar uzanan bölgede istikrarlı bir güç merkezi hâline gelmiştir. Buna karşılık aynı süreçte Seleukos İmparatorluğu büyük ölçüde zayıflamış; elindeki toprakların önemli kısmını kaybetmiş, ancak batıda yaklaşık bir buçuk yüzyıl daha varlığını sürdürmüştür. Zamanla bu topraklar da Roma İmparatorluğu’nun etkisi altına girmiştir (Exworthy, 2007, s. 54; Garthwaite, 2011, s. 62).

dünya gücü arasında kalan stratejik bir tampon bölge haline gelmesine neden olmuştur. 4. yüzyılda Ermenistan üç ana bölgeye ayrılmıştır: Roma'nın kontrolünde olan Küçük Ermenistan (Armenia Minor), Part kontrolündeki Büyük Ermenistan (Armenia Maior) ve özerk statüye sahip olan Güneybatı Ermenistan (Vasiliev, 1943: 173; Garsoïan, 1982: 105; Haldon, 2007: 89). Roma, Ermenistan'ın yalnızca ekonomik kaynaklarından değil, aynı zamanda coğrafi konumundan da faydalanmıştır. Sınır güvenliği açısından Ermenistan bir savunma hattı olarak işlev görmüş, doğudan gelebilecek tehditlere karşı tampon bölge oluşturulmuştur (Haldon, 2007: 89). İmparator I. Iustinianos (527–565), tahta çıktığında Hristiyanlık inancı ile imparatorluk birliğini sağlama ideali arasında sıkı bir bağ kurmuştur. Bu dönemde Bizans'ın dini politikaları kurumsallaşmış ve özellikle doğu eyaletlerinde, Ortodoks inancı zorlayıcı biçimde yayılmaya çalışılmıştır (Vasiliev, 1943: 213; Kozanoğlu, 2012: 37).

Ermenistan'ın stratejik önemi göz önünde bulundurularak, bölgeye askeri komutanlıklar kurulmuş, özellikle “Eski Doğu Sahra Komutanlığı” askeri eğitim ve savunma amaçlı düzenlenmiştir. Bu uygulama, Sasani İmparatorluğu (M.S. 224–651)¹¹ tehlikesine karşı bir önlem niteliği taşımıştır (Grousset, 2005: 191). İmparator II. Iustinos (565–578) tahta geçtiğinde, Ermenistan hâlâ Sasani egemenliği altındaydı. Sasani hükümdarı II. Hüsrev, Ermenileri Zerdüştlüğe zorlamak istemiş, bu ise halkın büyük tepkisini çekmiştir. Uygulanan baskılar ve işkenceler sonucunda, Ermeniler Bizans'tan yardım istemiştir. II. Iustinos'un dolaylı desteğiyle gerçekleştirilen isyan, başarıyla sonuçlanmış ve Ermeniler geçici bir özgürlük kazanmıştır (Michael, 2013: 112). Ancak II. Iustinos yalnızca askeri değil, dini alanda da bir birlik kurmak istemiştir. Mezhepsel farklılıkların giderilmesi adına Kalkedon doktrini, Ermenilere dayatılmaya çalışılmıştır. Bu durum, 571 yılında büyük bir Ermeni isyanına neden olmuş, halk hem dini hem de kültürel kimliğini korumak adına direnişe geçmiştir (Garsoïan, 1997: 89; Treadgold, 1997: 253; Hacikyan vd., 2000: 412). Bu baskı politikaları, Ermeni halkı arasında Monofizit inancının daha da kökleşmesine ve ulusal kimliğin bir parçası haline gelmesine neden olmuştur. II. Iustinos, Bizans ordusunda yer alan

¹¹ Sasani İmparatorluğu 226 yılında Partların yıkılması sonucunda kurulmuştur. Sasani ismini kurucuları olan Hükümdar Erdeşlr-i Babekan'ın dedesi, İstahr'daki Anahita ateşkesesinin muhafızı Sasan'dan almıştır. İmparatorluğu kurduktan hemen sonra Partlar'ın başşehri Medain'e (Ktesiphon) yerleşti. Devletin sınırlarını doğuda Kirman'a, batıda Elimais'e kadar genişletmiştir. Roma topraklarına sayısız seferler düzenlemişlerdir. 7. Yüzyılın ikini çeyreğinden sonra başlayan Arap akınlarının sonucu güçlerini giderek kaybetmişlerdir. İslam orduları ile yapmış oldukları Kadisiye (15/636) ve Nihavend (21/642) savaş sonrası yenilmişler ve siyasi güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. 651 yılında ise son hükümdarlarının düşmanları tarafından Merv'de öldürülmesi neticesinde Sasani İmparatorluğu sona ermiştir (Naskali, 2009, s.174-176).

Ermeni asker ve komutanlara duyduğu güvensizlik nedeniyle onların sayısını azaltmış, birçok soylunun sadakatinden şüphe etmiştir. Bu durum, Ermeni ileri gelenlerinin Sasanilere yönelmesine, yerel yönetim konusunda Bizans'a karşı tavır almalarına yol açmıştır (Treadgold, 1997: 254; Garsoïan, 1997: 91). 591 yılında Bizans İmparatoru Maurikios (582-602) ile Sasani Şahı II. Hüsrev (591-628) arasında imzalanan barış antlaşması, Ermenistan topraklarının büyük bir bölümünün Bizans yönetimine geçmesini sağlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte, Maurikios bölgedeki Ermeni nüfusunu potansiyel bir tehdit olarak görmeye başlamış ve onların imparatorluğun batı bölgelerine, özellikle Trakya'ya iskân edilmesini gündeme almıştır. Ancak bu iskân politikasına karşı çıkan bir grup Ermeni, ayaklanarak Bizans kuvvetlerine karşı silahlı direnişe geçmiştir. Sonunda bu isyancılar teslim olmuş ve Bizans sarayı tarafından affedilerek Konstantinopolis'te misafir edilmiştir (Grousset, 2005: 185).

7. yüzyıl boyunca Ermenistan ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkileri derinden etkileyen siyasal ve askeri gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemin başlarında Sasani İmparatorluğu, Küçük Asya'ya yönelik önemli bir askerî harekâta girişmiş; bu sırada Ermenistan'ın iç kesimleri de Persler tarafından ele geçirilmiştir. Her ne kadar bu ilerleme Bizans kuvvetlerince zamanla durdurulmuş olsa da bölgedeki istikrarsızlık derinleşmiştir. 610 yılında Bizans tahtına geçen Herakleios'un (610-641) muhtemelen Ermeni kökenli¹² olması dikkat çekicidir. İmparatorluk yönetimini devralır almaz gözünü doğuya çevirmiş ve Ermenistan'ı yeniden Bizans kontrolüne almak için bir dizi askerî hazırlık başlatmıştır. İlk keşif niteliğindeki sefer, komutan Philippikos tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu seferde Bizans ordusu, doğrudan bir çatışmaya girmeksizin Pers kuvvetlerini yıpratmayı başarmıştır. 614 yılında Sasani istilasını zirveye ulaştırmış ve Kudüs'ün düşmesiyle bu tehdidin boyutu daha da artmıştır. Bu gelişmeler üzerine Herakleios, 622 yılı itibarıyla doğuya seferlerini yoğunlaştırmış; 622–623 yıllarında Pers ordusunu kuşatma altına alarak, Ermenistan topraklarına ilerlemiştir. Bu sefer sırasında Zerdüş dinine ait önemli tapınaklar tahrip edilmiş ve Bizans, psikolojik üstünlük kazanmıştır. Nihai olarak 628 yılında Herakleios, Pers ordusuna karşı belirleyici bir zafer kazanmış ve ertesi yıl, yani 629'da iki taraf arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada Ermenistan toprakları, 591¹³ tarihli

¹² Kaynaklar Herakleios'un Ermeni olduğunu yazmıştır. Fakat bazı görüşler onun fiziksel görünüşü sebebiyle Ermeni olmadığını savunmuştur (Vasilliev, 1943, s. 187).

¹³ Sasani İmparatoru II. Hüsrev, Vahram Çoben'in ele geçirdiği imparatorluk tahtını geri alabilmek için Bizans İmparatoru Maurikios'a sığınmıştır. Onun yardımını isteyen II. Hüsrev, Ermenilerin yaşadığı toprakları birçoğunu geri vermeyi teklif etmiştir. Anlaşmayı kabul eden Maurikios, II. Hüsrev'e yardım etmiş ve Çoben

anlaşmadaki sınırlar esas alınarak Bizans lehine yeniden şekillendirilmiştir (Grousset, 2005: 191; Özmenli, 2008: 98). Herakleios'un 26 yıl süren bu mücadeleleri sırasında, Pers egemenliğindeki Ermeni topluluklarının Sasani yönetimine karşı duyduğu hoşnutsuzluk Bizans'ın lehine bir durum yaratmıştır. Bu karşıtlığı değerlendiren Herakleios, bölgedeki Ermenileri kendi siyasi hedefleri doğrultusunda desteklemiştir.

Yaklaşık olarak 7. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Arap Müslümanların da Bizans ile münasebetlerinin etkisi bariz bir şekilde görülmeye başlamıştır. Araplar Müslümanlığı yaymak maksadıyla fetih hareketlerine başlamıştır. Bu fetih hareketleri doğrudan Bizans İmparatorluğunu etkilemiştir. Çünkü 629 yılına müteakiben neredeyse bütün Ermenistan'a Bizans hükmetmiştir. İşte bu sıralarda Araplar, Ermenilerin bulunduğu Bizans topraklarına Ermenistan'a ilk seferlerini gerçekleştirmişlerdir (640'lı yıllar) (Garsoïan, 1982: 112). Bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Ancak Müslümanlar arasında çıkan iç savaş nedeniyle Ermeni komutanı Hamazasp Mamikonion isyana teşebbüs etmiştir¹⁴ (656) (Demircan, 2014: 181). İç savaşın bitmesiyle beraber Muaviye orduları gelmiş ve buranın hâkimiyetini eline almıştır (662). Böylece, yıllardır süregelen Roma hâkimiyeti sekteye uğramıştır. Ermeni halkı, Roma halkından uzaklaşmıştır. Tıpkı Romalılar gibi Araplar da ele geçirdikleri bölgeleri yerel prensliklere devretmişti. Ancak ağır gelen vergiler, prensliklerin isyanına sebebiyet vermiştir. Bu isyanların acımasızca bastırılmasıyla önemli bir gelişme yaşanmıştır. Ermeniler, kendilerini temsilen bağımsız bir devlet kurmayı planlamıştır. Özellikle 850 yılında meydana gelen büyük isyan, Ermenilerin en büyük kabilesi kabul edilen Bagratuniler ve Vaspurakanlar'ın üstünlük kurmaya başlamasına neden olmuştur (Garsoïan, 1982: 134). Ermeni Bagratuni kralı I. Aşot, kritik zamanlardan yararlanmayı fırsat bilerek Halifelik kanallarını kendi lehine kullanmıştır. Nihayet I. Aşot, Halife el-Mutemid tarafından tanınmıştır (Haldon, 2007: 171).

Aşot'un (I) Bizans tarafından Bagratuni kralı olarak kabulü, 885–887 yıllarında gerçekleşmiş ve Ermeni siyasi gücünün yükselişine zemin hazırlamıştır (Ostrogorsky, 1991:

kaçmaya mecbur bırakılmıştır. II. Hüsrev, Maurikios'a vadettiği toprakları iade etmiştir (Mezopotamya'daki Dara ve Martyropolis kaleleri ve Divin'e kadar olan topraklar) (Garsoian, 1982, s. 93; Simocatta, 1986, s. 156; Grousset, 2005, s. 172).

¹⁴ Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle Hz. Ali Medine'de yeni halife seçilmişti. Ancak Muaviye B. Ebu Sübyan, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ı şehit edenleri ordusunda bulundurduğu iddiası ile ona biat etmemiştir. İkili Halifelik mücadelesine başlamıştır. Bu durumun giderek büyümesi ile İslam fetihleri gerilemiştir. Suriye toprakları için Bizans tehdit haline gelmiş, Ermenilerin yaşadığı topraklarda isyanlar çıkmıştır. Farklı görüşlerin olduğu bilinse dahi 659 yılı Bizans ile Muaviye arasında bir anlaşma yapılmıştır. Muaviye, Bizans'a vergiler ödemiştir (Ostrogorsky, 1991, s. 109; Aycan, 2010, s. 206-208; Demircan, 2014, s. 181).

221). Bu dönemde Bizans tahtında bulunan Makedon Hanedanı (867–1056), Ermeni kökenli I. Basileios (867–886) aracılığıyla Ermenilerle olumlu ilişkiler kurmuştur. Ermeni aristokratlar, Bizans sarayında üst düzey görevlere yükselmiş, birçok Ermeni askeri ve bürokrat olarak önemli roller üstlenmiştir (Günay, 2021: 121–123). Ermenilerle Bizans arasındaki ilişkiler, evlilikler ve siyasi danışmanlık yoluyla da pekiştirilmiştir. Örneğin VI. Leon (886–912), eşi Zoe'nin babası Ermeni Stylianos Zautzes'i (896) danışman olarak atamıştır (Ostrogorsky, 1991: 226). Bizans'ın Ermeniler ile yakın durmasını etkileyen bir diğer hususta bir önceki paragrafta bahsetmiş olduğumuz Arap-Ermeni yakınlaşmasıdır. Siyasi arenada devletlerin çıkar ilişkileri için yakınlaşması ve uzaklaşması olağan bir durumdur.

II. Basileios (960–1025) döneminde Bizans İmparatorluğu, sınırlarını genişletme amacıyla yoğun bir askerî sefer ve savunma programı başlatmıştır. Bu süreçte büyük kaynaklar, ordunun güçlendirilmesi ve sınır boylarının tahkim edilmesi için ayrılmıştır. Ancak imparatorluk topraklarının genişlemesi, beraberinde yeni thema (askeri-idari bölge) birimlerinin kurulmasını gerektirmiş, bu da askerî yapının yönetimini ve savunmasını giderek zorlaştırmıştır. Ayrıca Doğu Anadolu'ya Selçuklu Türkleri akınlara başlamıştır. Türk akınları Bizans'ın zaten yetersiz olan savunmasını daha çok zora sokmuştur. Özellikle 11. yüzyıl ortalarında yoğunlaşan ve yerleşme amacı güden Selçuklu akınları, Anadolu'nun doğu sınırlarını istikrarsızlaştırmış ve Ermeni nüfusu üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Bu gelişmeler, başta Vaspurakan, Ani ve Taron bölgelerinden olmak üzere, büyük çaplı Ermeni göçlerini tetiklemiştir (Hovannisian, 1997: 187; Haldon, 2007: 244). Bizans ve Ermeniler arasında sanat ve mimari alanlarda da karşılıklı etkileşimler yaşanmıştır (Akyürek, 2006: 89–94).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Ermenilerin yaşadığı coğrafya ve Ermeni toplulukları, yalnızca stratejik ve ekonomik açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve dini kimliklerini koruma bağlamında da tarih boyunca merkezi bir rol oynamıştır. Bölge, Roma, Bizans, Sasani ve Arap gibi büyük güçlerin çıkar çatışmalarının ve askeri müdahalelerinin merkezi olurken, Ermeniler bu süreçte pasif bir konumda kalmamış; özerklik arayışlarını sürdürmüş, diplomatik ilişkilerde esneklik göstermiş ve askeri direnişle kendi toplumsal ve politik yapılarını korumuşlardır. Bagratuni hanedanının yükselişi, Bizans ile kurulan evlilik ve saray içi ilişkiler, ayrıca 11. yüzyılda Selçuklu akınlarına karşı gerçekleştirilen stratejik göçler, Ermenilerin bölgesel kimlik ve tarihsel sürekliliklerini pekiştiren somut örneklerdir.

Bu bağlamda, Ermeni toplumu, sadece bir “tampon bölge halkı” değil, büyük güçlerin politikaları ve bölgesel krizler karşısında kendi stratejik çıkarlarını belirleyen, kültürel ve dini kimliklerini koruyabilen, aktif ve dinamik bir aktör olarak tarih sahnesinde varlığını sürdürmüştür.

3.3.1. Bizans’ın Ermenisizleştirme Politikası

Bizans İmparatorluğu siyasi, sosyal ve kültürel dengelerini korumak maksadıyla sınırları içinde yaşayan diğer toplumlara karşı asimilasyon siyasetini benimsetmiştir. Asıl amaçları devletin siyasi birliğinin sağlanmasında rol oynayan ortodoksluğun yaygınlaştırılması olmuştur. Özellikle Ermenilerin Kadıköy konsiline karşı görüş savunmaları sebebiyle onların Apostolik Kilisesi’nin Bizans Ortodoksluğuna uyum etmek amacıyla dini ve siyasi yollara başvurulmuştur (Garsoian, 1989: 126; Hovannisian, 2001: 77). Bizans İmparatorluğu, Ermenistan nüfusunun ve kimliğinin kaybettirilmesi amacıyla bir dizi çalışmalar yapmıştır. Asimilasyon faaliyetlerinin temeli 451 Kadıköy konsilinde alınan kararlara Ermenilerin karşı çıkması ve kabullenmemesi ile atılmıştır. Bizanslılar, Ermenileri sapkın olarak ilan etmiştir. Böylece asimilasyon çalışmalarının fikrîsel zemini hazırlanmaya başlanmıştır. (Meyendorff, 1989: 52; Grumel, 1958: 91). Bizans, Ermenilerin yaşamış olduğu topraklarda bazı din adamlarını görevlerinden azlederek kendilerine sıkı sıkıya bağlı din adamları atamıştır. I. Iustinianus göreve başladıktan sonra asimile faaliyetlerine önem vermiştir. Onun tahta geçmesiyle birçok Ermeni piskoposu diğer konsillere davet edilmiştir. Bu davetler uzlaşma amaçlı görünse dahi Bizanslıların benimsemiş olduğu siyasal politikaların bir parçası olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur (Greatrex ve Lieu, 2002: 143; Treadgold, 1997: 201).

I. Iustinianus döneminde yürürlüğe konulan 536 tarihli Bizans yasaları, sadece idari düzenlemeleri hedeflemekle kalmamış, aynı zamanda Ermeni kimliğini doğrudan etkileyen sosyopolitik sonuçlar doğurmuştur. Bu düzenlemeler çerçevesinde, Ermeni toprakları dört ayrı yönetsel bölgeye -Armenia I, II, III ve IV – ayrılmıştır. Söz konusu sınıflandırma, bölgelerdeki Ermeni nüfus yoğunluğu göz önüne alınmaksızın gerçekleştirilmiş, böylece mahalli etki alanları parçalara ayrılarak merkezi kontrol artırılmıştır (Kaegi, 2003: 164). Bu yeni idari yapıyla birlikte, her bir bölgenin yönetimi Bizans tarafından atanan valilere (stratēgos) devredilmiş ve yerel Ermeni soylularının kamusal yönetim üzerindeki etkinliği bilinçli biçimde sınırlandırılmıştır. Bu adım, yalnızca bir idari reform olarak değil,

Ermenilerin geleneksel siyasi yapılanmalarını zayıflatmaya dönük kasıtlı bir müdahale olarak yorumlanmaktadır (Dedeyan, 2007: 95). Iustinianus'un bu uygulamaları, Ermeni yerel aristokrasisinin siyasî gücünü kırmak, aynı zamanda Ermeni toplumunu Roma-Helen modeline entegre etmek amacıyla yürütülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde, sadece idarî kontrol değil, aynı zamanda kültürel dönüşüm hedeflenmiştir. "Hellenleştirme" olarak tanımlanan bu süreçte, Ermeni kimliğinin temel dayanaklarını oluşturan dil, hukuk, gelenek ve dinî pratikler, Bizans normlarına uydurulmaya çalışılmıştır (Kaegi, 2003: 166). Bizanslılar Ermenileri sadece siyasi asimilasyona uğratmamıştır. Dini dogmalarını onlara kabul ettirmeye çalışmıştır. Bunun için Ermenilere ait olan bazı kiliseleri Bizans sanatına uygun hale getirmiştir. Ermenileri kendi sanatlarından mahrum bırakmaya çalışmıştır (Strzygowski, 1918: 278; Der Nersessian, 1965: 97).

Bizans İmparatorluğu'nun Ermeni vilayetlerinde uyguladığı reformların yalnızca siyasi veya askerî alanlarla sınırlı kalmadığı, toplumsal ve hukuki yapıya da nüfuz ettiği gözlemlenir. İmparator I. Iustinianus döneminde (527–565), Ermeni geleneksel hukuk yapısı üzerinde derin etkiler yaratan bir dizi aile ve miras hukuku düzenlemesi yapılmıştır. Bu kapsamda, kadınlara ilk kez miras hakkı tanınması, kadim Ermeni toplumunda kökleşmiş olan erkek merkezli miras sisteminin dönüşümünü beraberinde getirmiştir (Dedeyan, 2007: 118). Yeni yasalarla birlikte, kadınlar artık erkek akrabalarla aynı hukuki statüde mülk edinme ve miras alma hakkına sahip olmuşlardır. Yapılan yasal reformların yerel düzeyde istikrarlı biçimde uygulanabilmesi amacıyla, Bizans yönetimi idari altyapıyı yeniden şekillendirmiş, bu yasal düzenlemeleri denetleyecek bürokratik kadrolar oluşturmuştur. Bu reformlar görünürde modernleştirici ve eşitlikçi amaçlar taşısa da Ermeni geleneksel yapısına alışkın kesimlerce tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle sosyal normların kökten değişime uğraması, bazı Ermeni gruplar arasında memnuniyetsizlik ve huzursuzluk yaratmıştır. (Dedeyan, 2007: 121). Tüm bu gelişmelere rağmen Iustinianus bölgedeki Ermeni etkisini zayıflatmak amacıyla daha sert önlemler almaktan çekinmemiştir. Başlatılan politikaların bir parçası olarak, Ermeni nüfusun belirli bir kısmı zorla Balkan topraklarına sürülmüş, bu sürgünler sayesinde hem yerel direnişlerin bastırılması hem de imparatorluğun sınır bölgelerine sadık nüfusların yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu uygulamalar, günümüz literatüründe Ermeni kimliğinin coğrafi olarak seyreltilmesi veya başka bir deyişle "Ermenisizleştirme" politikası olarak tanımlanmaktadır (Dedeyan, 2007: 123).

591 yılındaki anlaşmanın ardından İmparator Maurikios, ele geçirilen toprakları imparatorluk sınırları içine katmıştır. Bu süreçte, Ermenilerin kimliklerini zayıflatmak ve asimile etmek amacıyla, onları Balkanlar bölgesine nakletme politikası uygulanmıştır. Maurikios, sadece Ermeni nüfusunun siyasi nüfuzunu sınırlamakla kalmamış, aynı zamanda mezhepsel baskılarla da bu süreci desteklemiştir. Ermeni halkının büyük çoğunluğu monofizit inancına bağlı olmakla birlikte, Maurikios onları Kadıköy (Kalkedon) Konsili'nin öğretilerini benimsemeye zorlamıştır. Bu zorlamalar, Ermeni toplumu içerisinde derin huzursuzluklara yol açmış ve monofizit inancın Ermeni kimliği için ne denli merkezi olduğunu gözler önüne sermiştir. Sonuç olarak, Maurikios'un mezhepsel dayatmaları, Ermeni halkı arasında bölünmelere ve sosyal çatışmalara neden olmuş, bu da imparatorluk yönetimi açısından beklenmedik olumsuz etkiler yaratmıştır (Garsoïan, 1982: 134–135).

Bizanslılar'ın Ermenisizleştirme politikalarına tepkiler ortaya çıkmıştır. Özellikle Ruhban sınıfı bu faaliyetleri eleştirmiştir. Zaman zaman ise yerel ayaklanmalar ve isyanlarla Bizanslılar'a karşı gelinmiştir. 572'de Vardan Mamikonian etrafında birleşen Ermeniler başarılı bir örgütlenme örneği sergilemişlerdir (Runciman, 1968: 74). Bundan dolayı uzun vadede Bizanslılar'ın asimile politikaları başarı elde edememiştir. Ermeniler ve Ermeni kiliseleri kendi kimlikleri asla kaybetmemişlerdir. Aksine bu durum kimliklerinin din merkezli oluşmasına olanak sağlamıştır (Hovannisian, 1997: 118).

Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik asimilasyon politikaları, yalnızca siyasi ve idari kontrol sağlama amacını taşımamış, aynı zamanda dini, kültürel ve sosyal boyutlarıyla da Ermeni kimliğine müdahale etmeye yönelmiştir. Kadıköy Konsili sonrası ortaya çıkan mezhepsel farklılıklar, Bizans'ın Ortodokslastırma ve "Hellenleştirme" politikalarının gerekçesi olmuş; bu bağlamda Ermenilerin kilise yönetimi, dini uygulamaları ve hukuki yapıları doğrudan denetim altına alınmıştır. I. Iustinianus ve Maurikios gibi imparatorlar, idari reformlar, yasal düzenlemeler, din adamlarının yer değiştirilmesi ve zorla iskân politikaları aracılığıyla Ermeni toplumunun toplumsal ve siyasal özerkliğini sınırlamaya çalışmışlardır. Ancak bu baskılar, Ermeni kimliğinin pasif biçimde erimesine değil, aksine dini temelli bir direnç ve toplumsal dayanışma ile karşılık bulmasına yol açmıştır. Monofizit inanç ve yerel hukuk-pratikler, imparatorluk politikalarına rağmen korunmuş, bu durum hem kilisenin hem de halkın kimlik koruma refleksini güçlendirmiştir. Yani Bizans'ın asimilasyon girişimleri uzun vadede Ermeni toplumu üzerinde beklenen etkileri yaratmamıştır.

3.3.2. Bizans ve Ermeniler'in Dini İlişkileri

Ermeni halkı ile Bizans İmparatorluğu arasında dini ilişkiler, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarına kadar uzanmakta olup, tarihsel süreç içerisinde genellikle mezhepsel tartışmalar ve dogmatik ayrılıklar üzerinden şekillenmiştir. Hristiyanlık, IV. yüzyıl itibarıyla Roma İmparatorluğu tarafından resmî din olarak kabul edilmiş; özellikle İmparator Konstantinos'un desteğiyle devletin siyasal yapısına entegre edilmiştir. Hristiyan inancı, bu tarihten itibaren yalnızca bir ibadet sistemi değil, aynı zamanda Bizans'ın diplomatik ve toplumsal düzenini belirleyen temel bir ideolojik çerçeve hâline gelmiştir (Haldon, 2005: 17). Bu bağlamda, doğru inanç sistemini belirleme çabaları doğrultusunda düzenlenen İznik (325) ve Konstantinopolis (381) Konsilleri, Bizans kilisesinin dogmatik altyapısını kurumsallaştırma sürecinin temel adımları olmuştur. Ancak bu süreç, 301 yılında Hristiyanlığı resmî din olarak kabul eden Ermenistan'ın inanç sistemini Bizans'la tam anlamıyla uyumlu hâle getirmemiştir (Grillmeier, 1975: 543–550). Ermeniler her ne kadar erken dönemde Bizans kilisesinden etkilenmiş olsalar da zamanla kendi bağımsız kilise yapısını koruma arzusuyla farklı dogmatik yollara yönelmişlerdir. İki toplum arasında mezhepsel ayrışmanın temel kırılma noktası, 451 Kadıköy Konsili (Khalkedon) ile yaşanmıştır. Bu konsilde Hz. İsa'nın doğasına dair tartışmalar sonucunda, Dyofizit (iki tabiat: hem insan hem ilahi) görüşü benimsenmiştir. Bu görüşe göre, Mesih'in iki tabiatı “birlikte fakat karışmadan” işlev görmektedir. Ancak Ermeniler bu kararı reddederek, Monofizit (tek tabiat) doktrinini benimsediklerini ilan etmiş ve böylece Hristolojik anlamda Bizans'tan açık bir şekilde ayrılmışlardır (Meyendorff, 1989: 134; Grillmeier, 1975: 541). Bu ayrışma, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda siyasal bağımsızlık arzusunun da bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Ermeniler, kendi kiliselerini ve ibadet geleneklerini koruyarak, Bizans'ın merkeziyetçi ve teokratik baskılarına karşı duruşlarını dini zemin üzerinden meşrulaştırmışlardır (Grillmeier, 1975: 547). Bizans yönetimi ise, bu mezhepsel farklılığı ortadan kaldırmak ve Ermenileri Ortodoks inancına dâhil etmek amacıyla farklı dönemlerde konsil davetleri ve birlik çağrılarında bulunmuştur; ancak bu girişimler çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Meyendorff, 1989: 218). Kadıköy konsili sonrası Ermeniler ile Bizans İmparatorluğu arasında birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Ermeniler, Sasani hükümdarı I. Hüsrev'e karşı II. Iustinos'dan (565-578) yardım istemiştir. Ermenilerin yaşadıkları bölgenin stratejik konumu ve Ermenilerin Sasanilere karşı Bizans'tan yardım istemesi sonucu 571–592 yılları arasında Bizans–Sasani savaşları yaşanmıştır. 20 yıl süren savaş II. Iustinos (565-578), II. Tiberius (574-582) ve Maurikius (582-602) dönemlerini kapsamıştır. 591 yılında Sasani tahtına Bizans ve Ermeni

derebeylerinin desteğini alan II. Hüsrev oturmuş ve Bizans ile savaşı bitirecek olan bir anlaşma yapmıştır. Bizans'ın doğudaki nüfuz alanını genişletirken, Ermeni bölgelerinin yeniden Bizans yönetimiyle temas kurmasına da zemin hazırlamıştır (Özmenli, 2008: 330). Norwich'e göre Ermeniler I. Hüsrev zamanında ayaklanmışlardır. Ayaklanmalarının sebebi Bizans ile İran arasında bölünmüş olmaları gerçeğinden değil, Hristiyan inançlarından beslenen kibir duygusu kaynaklanmıştır; Ermenileri, Pers boyunduruğundan kaçmaya ve kendi krallıkları olmasa bile, Hristiyan bir imparatorun tebaası olarak halklarına katılmak istemişlerdir. Dolayısıyla Ermenilerin bu hoşnutsuzluğu bir isyana dönüştü ve destek için Bizans İmparatoru II. Iustinos'a başvurulmuştur. Hristiyan bir hükümdar olarak bu çağrıyı gelemeyerek 572 yılının başında Pers Savaşı patlak vermiştir. 572 yılında başlayan Bizans-Sasani Savaşı aralıklı olarak 20 yıl sürmüş ve 591 yılında son bulmuştur. Ayrıca bu savaşın tek nedeni Ermenilerin yardım istemesi olmamıştır. Kral Hüsrev daha önce Bizans imparatoru olan I. Iustinianus (482-565) devrinde söz vermiş olduğu haracı ödememiştir (Norwich, 2013, s. 220). İmparator II. Iustinos, Ermenilere sağladığı desteğin ardından onların Bizans Ortodoks doktrinini benimseyeceğine inanmıştır. Bu doğrultuda Patrik John'a, "Ermenilerin ve Süryanilerin inançlarını kendi inançlarıyla birleştirmek" yönünde bir emir vermiştir. Patrik, bu amaçla Ragha'ya (MillTapha)¹⁵ doğru yola çıkmış ve burada Ermeni din adamlarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak bu birlik çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Görüşmeler sırasında Ermeniler, Bizans temsilcilerinin teolojik iddialarını ciddiye almamış, hatta alaycı bir tutum takınarak onları reddetmiştir (Michael, 2013: 119).

Pers kralı II. Hüsrev'in bir büyücünün sözlerine inanarak ateşe tapmayan bazı kişileri işkencelerle öldürttüğü rivayet edilir. Ardından Ermenilerin yaşadığı Bizans topraklarına (muhtemelen) ateş tapınakları inşa edilmesi için adamlarını göndermiştir. Ancak kendilerini Tanrı tarafından cesaretlendirilmiş hisseden Ermeniler bu adamları katletmişlerdir (Michael, 2013: 105). Pers tehdidinin süreceğini anlayan Ermeni Katolikosu askeri yardım istemek amacıyla Bizans'a gitmiştir. Burada iyi karşılanmışsa da uzun süre geri dönmeyince, Ermeni halkı onun Bizans Ortodoksluğunu benimseyebileceğinden endişe duymaya başlamıştır. Bu sebeple kendisine, "İhtiyacımız nedeniyle inançlarını kabul etme, çünkü umudumuz Mesih'tedir. Ölüm korkusuyla inancımızı değiştirmeyeceğiz. Ermenistan'a dön" ifadesiyle

¹⁵ "Raghā" ya da "Ragā" ya da Rey Persler döneminde Media (Cibāl) eyaletinin en önemli yerleşim merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Günümüzde Tahran'ın yaklaşık 7-8 kilometre güney-güneydoğusunda, Elburz Dağları'nın kuzey eteklerinden ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde konumlanmıştır. Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihî İpek Yolu üzerinde yer alması bu yerleşimin tarihsel ve stratejik önemini açıkça ortaya koymuştur (Özgüdenli ve Naskali, 2010, s. 416).

yazılmış bir mektup gönderilmiştir. Katolikos da aslında bu tehlikeyi önceden fark ederek Bizans'tan ayrılmıştır (Michael, 2013: 121).

II. Iustinos'un vefatı sonrası tahta çıkan II. Tiberios (578-582) ve Maurikios (582-602) Kadıköy konsiline sıkı sıkıya bağlanmışlardır. Konsilde alınan kararları bütün eyaletlerine entegre etmeye çalışmışlardır. Yöntem olarak baskı ve dayatma yolunu seçmişlerdir. Özellikle Ermenistan onlar için birincil eyalet olmuştur (Greatrex ve Lieu, 2002: 85-90). Maurikios, politikalarını II. Tiberios'a göre daha fazla uygulamıştır. O, konsil kararlarını kabul etmeleri için Ermeni din adamlarına baskılar uygulamıştır. Ayrıca Kadıköy konsili karşıtı söylemler yapan, propaganda faaliyetleri yürütenlere yönelik ise sürgün vb. cezalar uygulayarak onları yıldırmaya çalışmıştır (Thomson, 1982: 96-99.). Ermeniler ve Bizanslılar kendi kaynaklarında birbirleri için genellikle teolojik sıfatlar kullanmışlardır. Örneğin Bizanslılar, Ermeniler için "heretik", "asi" gibi isimler vermişlerdir. Anna Komnena, Ermeniler için "sapık" ve "dinsiz" olarak bahsetmiştir. Ermeniler ise Bizanslıları "putperestleşmiş zalimler" ve "Şeytani Mezhebin savunucuları" olarak kayda geçmişlerdir (Thomson, 1982: 102-105; Komnena, 1996: 287). Maurikios'un bir suikast sonucu öldürülmesi nedeniyle daha önce Maurikios ile olan iyi ilişkilerine güvenen Hüsrev, Bizans iç işlerine karışmak istemiştir. Bizans'a ait olan bütün topraklara saldırmaya başlamıştır. Ermeniler ve Ermeni kiliseleri, dini dogmalarına karşı hoşgörülü olarak düşündükleri Perslerin yönetimi altına girmişlerdir (602 sonrası) (Hovannisian, 1997: 112-114).

Bizans İmparatorluğu, sadece kültürel, sosyal ve askeri bağların güçlendirilmesine değil, aynı zamanda dini merkezîyetçiliğin sağlanmasına da büyük önem vermiştir. Bu yaklaşım, yalnızca teolojik bir mesele olmaktan çıkarak, devlet ideolojisi haline gelmiştir. Kadıköy Konsili kararları, devletin resmi inanç sistemi olarak benimsenmiş ve dini uygulamalar siyasi araçlar olarak kullanılmıştır (Meyendorff, 1989: 78-81).

Sonuç olarak, Ermeni halkı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki dini ilişkiler, sadece mezhepsel farklılıklar üzerinden şekillenmiş bir süreç değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal güç dengeleriyle de bağlantılı karmaşık bir yapıyı yansıtmaktadır. Kadıköy Konsili sonrasında yaşanan ayrışma, Ermenilerin kendi kilise yapısını koruma ve bağımsızlık arzusunun bir göstergesi olmuş; Bizans ise dini merkezîyetçiliğini güçlendirme çabaları kapsamında farklı yöntemlerle birlik sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan çatışmalar, diplomasinin ve yerel direnişin birbirini nasıl etkilediğini göstermektedir.

Ermeniler hem dini inançlarını hem de toplumsal özerkliklerini koruyarak, kendi kimliklerini sürdürmüş; Bizans ise ideolojik ve siyasi hedeflerini dini araçlarla pekiştirmeye çalışmıştır. Böylece iki taraf arasındaki ilişkiler, tek boyutlu bir dini tartışmadan öte, çok katmanlı bir tarihsel etkileşim süreci olarak değerlendirilmelidir.

3.3.3. Bizans ve Ermenilerin Ekonomik İlişkileri

Bizanslılar ile Ermeniler arasındaki ilişkiler yalnızca dinî, siyasî veya sosyal ekseninde değil, aynı zamanda ekonomik düzlemde de önemli bir etkileşim alanı oluşturmuştur. Coğrafi konumları itibarıyla Ermeniler, Bizans İmparatorluğu için hem mal tedarikçisi hem de ticari araçlar olarak işlev görmüşlerdir (Kazhdan, 1991: 730). Özellikle sınır bölgelerinde yaşayan Ermeni toplulukları, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin aktarıcısı rolünü üstlenmişlerdir. Bu durum, ekonomik ilişkilerin zaman zaman siyasal ittifakları pekiştirmesine de neden olmuştur. Ne var ki, ekonomik ilişkiler her zaman uyum içinde ilerlememiştir. Vergilendirme uygulamaları, gümrük kontrolleri, arazi paylaşımı ve kullanımı gibi faktörler Ermeniler ile Bizans yönetimi arasında zaman zaman gerilim yaratmış, bu bağlar bazı dönemlerde kopma noktasına kadar gelmiştir (Hovannisian, 1997: 42). Yine de özellikle 4. yüzyıldan itibaren ekonomik ilişkiler, Ermenilerin lehine gelişen bir yapıya evrilmiştir. Ermeni yerleşimlerinin önemli ticaret yolları üzerinde yer alması bu süreçte belirleyici olmuştur (Kazhdan, 1991: 732). Özellikle İpek Yolu'nun Kafkasya kolu, Ermeni yerleşimlerinden geçerek Bizans topraklarına ulaştığı için, Ermeniler bu transit ticaret yolları üzerinde denetim sağlamış, canlı para akışını kontrol edebilmişlerdir (Aslanian, 2011: 56). Bu durum, Ermeni tüccarların sadece zenginleşmesini değil, aynı zamanda Bizans saray çevresiyle yakın ilişkiler kurmasını da beraberinde getirmiştir. Ermeni tüccarların Bizans kentlerinde, özellikle Konstantinopolis ve Trabzon gibi ticaret merkezlerinde koloniler kurdukları, bu kolonilerin hem ekonomik hem de kültürel olarak Bizans toplumuna entegre edildiği bilinmektedir (Der Nersessian, 1962: 221; Kouymjian, 1992: 205). Ancak bu entegrasyon, Ermeni tüccarların etnik ve dinî kimliklerinden tamamen kopmasına neden olmamıştır. Aksine, bu topluluklar ekonomik olarak Bizans içinde yer alsalar bile Ermeniliklerini korumuş, dinî kurumları ve cemaat yapılarıyla kendi kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

11. yüzyıl sonrasında kurulan Kilikya Ermeni Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, yalnızca siyasal veya askerî düzeyde değil, aynı zamanda karmaşık ve çok katmanlı

ekonomik ilişkiler biçiminde gelişmiştir. Kilikya Ermenileri, bölgenin jeopolitik ve ticari konumunu etkin biçimde kullanarak Akdeniz–İpek Yolu hattı üzerinde stratejik bir ticaret gücüne dönüşmüşlerdir. Ermeni tüccarlar, Bizans ve Haçlılarla doğrudan temaslar kurmuş; bu ilişkiler Ermenilere sadece mal dolaşımı açısından değil, ekonomik bağımsızlık ve bölgesel meşruiyet sağlama konusunda da önemli avantajlar sunmuştur (Mutafian, 1993: 162; Aktaş, 2023: 83). Bu dönemde Rupenler (Rubenid) Hanedanı, egemenlik göstergesi olarak Kilikya Ermeni Krallığı adına para bastırmaya başlamış ve böylece kendi ekonomik yapısını kurumsallaştırmıştır. Krallığın merkezlerinin, özellikle Ayas (Laiazzo) gibi liman kentlerine yakın bölgelerde kurulması, deniz ticaretini doğrudan denetleme imkânı yaratmıştır. Ayas Limanı, Bizanslı, Latin (Haçlı), Ermeni ve Müslüman tüccarların toplanma ve mallarını değiştirme noktası hâline gelmiştir. Bu limandan çıkan kervanlar Toros geçitlerini aşarak Suriye, Mezopotamya, İran ve hatta Çin’e kadar ulaşan bir ticaret zincirinin halkası olmuştur (Mutafian, 1993: 164). Bu canlı ekonomik faaliyet, doğal olarak vergilendirme mekanizmalarını da beraberinde getirmiştir. Bizans yönetimi, Kilikya bölgesinde topladığı vergilerle yalnızca kendi hazinesini beslememiş, aynı zamanda askerî ve idarî ihtiyaçlarını karşılamıştır (Laurent, 1964: 54). Ancak Bizans tarafından atanan vergi memurları ve valilerin, çoğu zaman keyfi ve baskıcı uygulamalara yönelmeleri, yerel Ermeni beyleriyle gittikçe artan gerilimlere yol açmıştır. Bu durum, daha önceki yüzyıllarda da benzer şekilde yaşanmış ve 9. yüzyılda bazı Ermeni grupların Bizans’tan koparak Araplarla iş birliği yapmalarının temel nedenlerinden biri olarak ağır vergilendirme gösterilmiştir (Ter Minassian, 1981: 97; Haldon, 1999: 203). Öte yandan, Bizans–Ermeni ekonomik ilişkilerindeki kırılmalar yalnızca taraflar arası gerginliklerle sınırlı kalmamış, dış etkenlerin tetiklediği krizler de yapıyı ciddi biçimde etkilemiştir. Bizans’ın Araplar, Selçuklular ve Latin Haçlılar ile girmiş olduğu uzun süreli mücadeleler, ekonomik istikrarın zedelenmesine neden olmuştur. Özellikle 1071 Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu’da meydana gelen otorite boşluğu, Ermeni toplulukların bu fırsattan yararlanarak yeni diplomatik ve ekonomik ittifaklar kurmalarına imkân tanımıştır (Hovannisian, 1997: 64). Bu süreçte Ani, Dvin, Van, Erzurum gibi şehirler, yalnızca askerî ya da stratejik öneme değil, aynı zamanda ticaret merkezi kimliğine de kavuşmuştur. Siyasi istikrarsızlıkların yaşandığı dönemlerde dahi Ermeni kentlerindeki ekonomik canlılık korunmuş, bu durum Kilikya Krallığı’nın uzun vadeli varlığı için kritik bir dayanak oluşturmuştur (Kouymjian, 1992: 212; Gara, 2001: 119).

Bizans İmparatorluğu ile Ermeni toplulukları arasındaki ekonomik ilişkiler, yalnızca ticaret ve vergi düzenlemeleri üzerinden değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bağlamda da şekillenmiştir. Ermeniler hem sınır bölgelerinde hem de transit ticaret yollarında oynadıkları rol sayesinde ekonomik açıdan etkili bir konuma ulaşmış, Bizans ile kurdukları ilişkilerden hem maddi hem de diplomatik fayda sağlamıştır. Kilikya Ermeni Krallığı örneğinde görüldüğü üzere, ekonomik canlılık ve liman kentleri üzerindeki denetim, bölgesel meşruiyet ve özerklik sağlama açısından kritik bir unsur olmuştur. Ancak vergi uygulamaları, baskıcı yönetim ve dış tehditler, zaman zaman gerginlikleri artırmış ve ekonomik ilişkilerin kırılganlığını göstermiştir. Genel olarak, Bizans–Ermeni ekonomik etkileşimi, toplulukların karşılıklı bağımlılık, stratejik avantaj ve diplomatik fırsatlar ekseninde şekillendirilmiştir.

3.4. Komnenos Hanedanlığı Dönemi (Bizans- Kilikya Ermenileri İlişkisi (1081-1185))

Ermenilerin 11. yüzyılın sonlarından itibaren Kilikya bölgesine yerleşmeleri, kısa vadede siyasi bir birliktelik sağlamamıştır. Bu yeni yerleşim süreci, merkezi bir devlet yapısından ziyade, dağınık ve yarı bağımsız beylikler biçiminde örgütlenmiştir. Bu beyliklerin en dikkat çekenlerinden biri, I. Toros (1100-1129) liderliğinde ortaya çıkmıştır. Toros, özellikle Sis (günümüzde Kozan) ve Anazarbos (Yeniköy) gibi önemli stratejik merkezleri kontrol altına alarak kendi bölgesel egemenliğini tesis etmeyi başarmıştır (Hovhannisyan, 1980: 69). Kilikya’daki Ermeni beyleri, uzun süre boyunca Bizans ile doğrudan çatışmaya girmekten kaçınmış, daha çok yarı bağımsız bir statü içerisinde hareket etmişlerdir. Bu durum, Bizans’ın zayıf düştüğü dönemlerde zaman zaman tam bağımsızlık yönünde adımlar atılmasına neden olsa da bu çabalar sürekli ve kurumsal bir devlet yapısı doğurmamıştır (Ter Minassian, 1999: 44). Ermeni beyleri, genellikle Bizans’ın dikkatinin başka cephelere yöneldiği zamanlarda hareket alanlarını genişletmiş, fakat bu genişleme politikaları daha çok statükoyu korumaya yönelik savunmacı pozisyonlarla sınırlı kalmıştır. Ancak bu pasif siyaset anlayışı, Toros’un oğlu I. Leo (Levon I. Rubenian) (1129/1130–1137) döneminde yerini aktif genişlemeci bir yaklaşıma bırakmıştır. Leo, yalnızca Kilikya içindeki Bizans ve Müslüman güçlere karşı değil, aynı zamanda Haçlı Seferleri sürecinde Latinlerle kurduğu ittifaklar sayesinde bölgesel hâkimiyetini artırmayı başarmıştır. Bu genişleme süreci, Komnenos Hanedanı’nın Bizans tahtında bulunduğu dönemde gerçekleşmiş ve Bizans’ın Kilikya üzerindeki dolaylı etkisini ciddi ölçüde zayıflatmıştır (Mutafian, 2002: 75). Bu gelişmelerin doğrudan sonucu olarak, 1198 yılında Kilikya Ermeni Krallığı’nın kurulması,

yalnızca Ermeni tarihinde değil, Bizans politik yapısı açısından da önemli bir kırılma noktası olmuştur. Zira bu tarihsel kırılma, Bizans'ın doğu sınırında bağımsız bir Ermeni monarşisinin ortaya çıkmasına ve Bizans'ın bölgede artık yalnızca diplomatik yollarla varlık gösterebilmesine neden olmuştur (Hovhannisyan, 1980: 81).

Kilikya'ya yerleşen Ermeni beyleri, başlangıçta dağınık ve yarı bağımsız bir yapı kurmuş, I. Toros (1100-1129) ve I. Leo (1129/1130–1137) dönemlerinde ise hem genişleme hem de diplomatik ittifaklarla büyüme imkânı bulmuşlardır.

3.4.1. I. Aleksios Komnenos Dönemi Bizans- Kilikya Ermenileri İlişkileri (1081-1118)

İmparator Aleksios tahta çıktıktan sonra Batı Anadolu, İznik civarına yoğunlaşmıştır. Kilikya'ya doğrudan müdahale edememiştir. Dolaylı Aleksios Komnenos I, tahta çıktığı vakit imparatorluğu zora sokacak birçok tehdit unsuru ile mücadeleye girmiştir. Normanlar, Peçenekler ve Selçuklular ile mücadele etmiştir. Bundan dolayı Ermenileri düşman olarak görmemiştir. Doğu politikasını iki temel üzerine kurmuştur. İlki Türk ilerlemesini durdurmak olmuştur. 1071 sonrası Türk nüfusu artmaya başlamıştır. Selçuklu akınları hız kazanmıştır. İkincisi ise yerel müttefikleri Bizans kontrolü altında tutmak istemiştir. İkinci temel neredeyse ilk temele bağlı olarak şekillenmiştir. Bu imparator Ermenilere mücadele ettiği bu devletlere karşı potansiyel müttefik gibi yaklaşmıştır. Ermeni soylularına Bizans'ın yüksek unvanlarını vermiştir. Onları denetim altında tutmayı amaçlamıştır. Ancak verilen unvanlar karışıklıkları durdurmamış ve sembolik olarak kalmıştır. Ermeni beylerini el altında tutmaya çalışan Aleksios Komnenos, onların gerçek güç merkezlerini sınırlayamamıştır (Garsoian, 1997: 136; Angold, 1997: 123).

Aleksios Komnenos, doğu politikasını yalnızca Ermeni beyleriyle ilişkiler üzerinden değil, aynı zamanda bölgedeki yerel Rum nüfusu teşvik ederek de şekillendirmeye çalışmıştır. Bu teşviklerin temel amacı, Kilikya'da güçlenen Ermeni etkisini dengelemek ve bölgesel hâkimiyeti çok uluslu bir yapıya oturtarak Bizans kontrolünü dolaylı yollarla pekiştirmek olmuştur (Angold, 1997: 124). Ancak Aleksios'un bu girişimleri, sahada etkili sonuçlar vermemiştir. Ermeni beyleri bölgedeki demografik üstünlüklerini ve coğrafi avantajlarını korumayı sürdürmüş, Rum nüfus ise Bizans'ın beklediği düzeyde siyasal etkinlik gösterememiştir. Bu gelişmelerin sonucunda, Kilikya'da merkezi bir Bizans otoritesi oluşturulamamıştır. Buna karşın, Ermeni beylerinden Toros (I. Thoros), bölgede fiilî olarak

bağımsız bir yönetim kurmayı başarmıştır. Her ne kadar Aleksios başlangıçta Toros'un otoritesini, Bizans'a sadakat göstermesi koşuluyla desteklemiş olsa da zamanla bu özerklik eğilimi imparatorluk merkezinde huzursuzluk yaratmaya başlamıştır. Toros'un Bizans hiyerarşisi dışında kendi siyasi meşruiyetini inşa etmeye çalışması, Bizans'ın doğu sınır siyasetinde kontrolü kaybettiğini göstermektedir (Garsoïan, 1997: 138).

Aleksios Komnenos, imparatorluğu yeniden inşa etme sürecinde yalnızca askerî ve idarî reformlarla değil, aynı zamanda dinî bütünlüğü sağlama çabalarıyla da dikkat çekmiştir. Bu bağlamda, özellikle Ermeni Apostolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasındaki teolojik ayrılıkları gidermeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. Zira Bizans'ın siyasal birliği açısından dinsel birlik temel bir unsur olarak görülmekteydi ve Ermenilerle yaşanan mezhep ayrılığı, yalnızca bir dogma meselesi değil, aynı zamanda siyasal ayrışmanın da kaynağı olarak değerlendirilmekteydi (Papazyan, 2004: 63). Aleksios, Ermeni toplumunu Ortodoks Kilisesi'ne entegre edebilmek adına Konstantinopolis'te Ermeni ruhban sınıfı ile dinî müzakereler başlatmıştır. Bu toplantıların amacı, Ortodoks inancına dayalı bir birlik modeli sunmak ve Ermeni din adamlarını bu doğrultuda ikna etmektir (Simonyan, 2010: 46). Ancak bu görüşmeler uzun ve yoğun tartışmalara rağmen, Ermeni tarafının Ortodoks doktrini reddetmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece Aleksios'un bu alandaki girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, dinî birlik sağlanamamıştır (Papazyan, 2004: 65). Bu başarısızlığa tepki olarak, Aleksios bazı Ermeni din adamlarını görevden almış, onların yerine Bizans yanlısı ruhbanları atama girişiminde bulunmuştur. Ancak bu adımlar, Ermeni halkı arasında derin bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ermeniler bu müdahaleyi yalnızca dinî alanda değil, aynı zamanda etnik kimliklerine yönelik bir tehdit olarak da algılamışlardır. Ermeni kimliği bu dönemde yalnızca mezhepsel farklılıklar üzerinden değil, aynı zamanda etno-dinsel bir bütünlük çerçevesinde şekillenmiştir (Der Nersessian, 1965: 91).

Haçlı Seferleri'nin başlaması, Bizans ve Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1096 yılında Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasıyla birlikte, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Haçlı ordularının Anadolu üzerinden geçişine izin vermiştir. Bu izin, hem Haçlı ordularını kontrol altında tutmak hem de doğudaki Türk baskısına karşı potansiyel bir denge oluşturmak amacıyla verilmiştir (Angold, 1997: 127). Ancak bu gelişme, Aleksios'un öngördüğü şekilde ilerlememiştir. Haçlılar, Anadolu içlerinden geçerek Kilikya'ya yönelmiş, bölgeyi hem askerî hem de lojistik anlamda üs olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu süreçte, Kilikya Ermenileri ile Haçlılar arasında

doğrudan ve dostane ilişkiler gelişmiştir. Yerel Ermeni beyleri, özellikle de Toros'un halefleri olan özerk yöneticiler, Haçlılara lojistik destek sağlamış ve onların bölgede hareket kabiliyetini artırmışlardır (Runciman, 1985: 142).

Haçlıların Ermenilerle kurduğu bu yakın ilişki, Bizans'ın doğu siyasetindeki arabulucu rolünü zayıflatmış, imparatorluk bölgedeki etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Aleksios, Ermeni beylerinin bu denli aktif şekilde Haçlılarla ittifak kurmasından rahatsızlık duymuş, bu ittifakı Bizans otoritesine karşı bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Ancak dönemin şartları içinde, özellikle Balkanlar ve Anadolu'daki diğer cephelerde yoğunlaşan askerî tehditler nedeniyle, Kilikya'da doğrudan bir müdahale gerçekleştirme imkânı bulamamıştır (Angold, 1997: 128; Runciman, 1985: 145).

I. Aleksios Komnenos Doğu politikasını, Türk ilerleyişini durdurmak ve yerel müttefikleri denetim altında tutmak üzerine kurmuş, Ermeni beylerine yüksek unvanlar vermiştir. Ancak bu önlemler sahada etkili olmamış, Toros ve halefleri fiilî olarak bağımsız bir yönetim kurmuştur. Aleksios'un Ermeni Apostolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasındaki dini birlik girişimleri de başarısız olmuş, Ermeni tarafı Ortodoks doktrinini reddetmiştir. 1096'daki Birinci Haçlı Seferi sürecinde ise Kilikya Ermenileri, Haçlılarla iş birliği yaparak bölgesel güçlerini pekiştirmiş; bu durum Bizans'ın bölgedeki otoritesini sınırlamıştır.

3.4.2. Ioannes Komnenos Dönemi Bizans-Kilikya Ermenileri İlişkileri (1118-1143)

I. Aleksios Komnenos'un başlatmış olduğu yeniden fetih stratejisi Ioannes Komnenos dönemi de devam etmiştir. Ioannes Komnenos tıpkı selefi gibi Selçuklu, Peçenek vb. devletlere karşı mücadele ederken Kilikya bölgesini ihmal etmemiştir. O biraz ileri giderek askeri harekete geçmiştir (Garsion, 1997: 160).

1096 yılı sonrası Kilikya'ya gelen Haçlılar, Ermeniler ile iyi ilişkiler kurmuştur. Ermeniler, Haçlıların her türlü ihtiyacını karşılamıştır. Buna müteakiben Ermeni Leo, Haçlıların desteğini alarak 1129 yılı itibariyle Kilikya'nın stratejik öneme sahip mevkillerini ele geçirmiştir. Böylelikle Kilikya, Anadolu'da bulunan Bizans toprakları ve Haçlı seferi sonucu kurulmuş olan Antakya devleti arası bir geçiş güzergahı olmuştur. Ioannes ise bu duruma karşı çıkarak 1137 yılında Kilikya Seferini başlatmıştır (Ostrogorsky, 1991: 350). İmparator, Kilikya'da bulunan müstahkem yerlerin ya kendiliğinden teslim olmasını beklemiş ya da

savaş yoluyla almıştır (Khoniates, 1995: 14). Ioannes Tarsus, Adana, Anazarba ve Vahka kalelerini fethetmiştir. Ermeni Leo ve ailesi yakalanarak İstanbul'a getirilmiştir (Abu'l Farac, 1950: 374).¹⁶

Ioannes Komnenos'un Kilikya seferi, Bizans'ın Anadolu'daki otoritesini yeniden tesis etme çabasının önemli bir halkasını oluşturmuştur. İmparator hem Haçlılar hem de Ermeniler karşısında Bizans'ın siyasal üstünlüğünü göstermek amacıyla bölgeye doğrudan müdahalede bulunmuş ve kısa sürede stratejik merkezleri yeniden Bizans egemenliğine katmıştır.

3.4.2.1. Anazarba'nın Fethi (1137)

Anazarba, Adana iline bağlı Kozan, Kadirli, Ceyhan ve Kozan ilçelerinin kesişim noktasında, günümüzde Dilekkaya Köyü sınırları içerisinde yer almakta olup, tarihî Kilikya bölgesinin önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Antik kaynaklarda kentin adı Anazarbos, Anazarba, Aynazarba veya Anazarbus şeklinde farklı biçimlerde geçmektedir. Kilikya Ovası'nın stratejik merkezlerinden biri olan Anavarza'nın Roma İmparatorluğu öncesi döneme ait tarihi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, MÖ 19 yılında İmparator Augustus'un bölgeyi ziyareti sonrasında kent, "Anazarbus Caesarea" adıyla anılmaya başlanmıştır. (Kültür portalı, 2013)

Anazarba (Anavarza) Ermeniler için güvenli bir kale olarak kullanılmıştır. Dik ve yamaç bir konuma sahip olması dolayısıyla Ermeniler tarafından savunma merkezi olarak kullanılmıştır. Ioannes Komnenos Kilikya seferine çıktığı vakit yönünü ilk olarak bu kaleye çevirmiştir. Etraftan kaçıp gelen birçok mülteci -zırhlı, güçlü kuvvetli, savaşıma hazır- gelip kaleye yerleşmiştir. Böylece kalenin nüfusu fazlalaşmıştır. Nüfusun artması ile koruma faktörleri çoğalmıştır. İmparator, kale yakınlarına yaklaştığında ordusunun -ücretli Türk askeri- bir kısmını önden Ermeniler üzerine göndermiştir. O, Ermenilerin teslim olup olmayacaklarını, düşüncelerini öğrenmeyi amaçlamıştır. Ancak Anazarba halkı daha öncü birlikleri görür görmez sinirlenmiştir. Önden gelen bu askerleri yenebileceklerini düşünmüşlerdir.

¹⁶ Tarihçi Ostrogorsky'ye göre, İmparator II. Ioannes Komnenos'un 1137 yılının baharında Kilikya'ya düzenlediği askeri sefer son derece başarılı geçmiş ve bir zafer havası içerisinde gerçekleşmiştir. Sefer sürecinde bölgenin stratejik şehirlerinden olan Tarsus, Adana ve Misis kısa sürede Bizans'ın kontrolüne girmiştir. Kilikya Ermenilerinin hükümdarı olan Levon, kaçmak suretiyle canını kurtarmayı başarmışsa da bir yıl içinde Bizans kuvvetlerine yakalanarak iki oğlu ile esir düşmüş ve İstanbul'a götürülmüştür (Ostrogorsky, 1991, s. 350).

Ermeniler huruç hareketi yaparak Türkleri çıkan çarpışma sonucu kovalamışlardır. Ancak Türkler belli bir süre sonra geri dönerek savaşa tutuşmuşlardır. Bizans'ın asıl kuvvetleri ücretli askerler ile birleşerek Ermenileri şehirlerine kapatmayı başarmışlardır. Ermenileri köşeye sıkıştıran Bizans kuvvetleri kalenin karşısına kuşatma aletlerini yerleştirmişlerdir. Taştan güller kulelere atılmaya başlanmıştır. Ermeniler, taş atanların üzerine ateşte erittikleri demirleri makineler ile fırlatmıştır. Kulelerin üzerine mancınıklar yerleştirerek ağır taşlar atmışlardır. Usta bir şekilde saz demetlerinden yapılmış meşaleleri Bizans'a ait mancınıkların koruyucu kalkanlarına atarak ateşe vermişlerdir. Kuşatmanın ilk anları üstünlüğü elinde tutan Ermeniler, Bizanslıların çok sayıda asker kaybetmesine sebep olmuşlardır. Ayrıcı psikolojik baskı yapmak isteyen Ermeniler kendilerini kalelerden göstererek- dış bileyen yaban domuzu gibi- Bizanslılar ve İmparator ile alay etmişlerdir. İmparator, onların kakhaha atan seslerine ve alaycı ifadelerine daha çok sinirlenerek kale kuşatmasının başarıya ulaşmasına çözüm önerileri aramaya başlamıştır. İşte tam bu esnada İmparatorun oğlu “Haydi baba, tahta kulenin üzerlerini balçık ile kaplayalım” diyerek babasına fikir vermiştir. Oğlunun fikrini beğenen İmparator, uygulama safhasına geçmiştir (Khoniates, 1995: 17; Kinnamos, 2001: 15). Bizanslılar diğer gün mancınıkların koruyucu kalkanlarını balçıkla sıvayarak tekrar saldırıya geçmişlerdir. Ermeniler aynı taktiği yapma suretiyle davranmıştır. Fakat bu sefer savurdıkları kızdırılmış yağlar koruyucu kalkanlara zarar verememiştir. Daha dün Bizans ile alay eden, kakhaha atan Ermenilerin sesleri feryada bürünmüştür. Bizanslıların atmış olduğu güller kalenin surlarını delmeye başlamıştır. İlerleyen süreçte kale hücumu geçilir hale gelmiştir. Sonuç olarak otuz yedi gün muhasara altında tutulan şehir Bizans topraklarına katılmıştır (Khoniates; 1995: 16-17; Mateos, 2000: 293).

Şekil 3.2: Anavarza Kalesi (Tor, 2007)

Anavarza kuşatması, Bizans ile Kilikya Ermenileri arasındaki güç dengelerini ve bölgesel siyaseti açıkça gözler önüne sermektedir. Kale, coğrafi konumu ve güçlü savunma yöntemleri sayesinde Ermeniler için güvenli bir sığınak işlevi görmüş, yerel nüfusun moral ve direniş kapasitesini artırmıştır. Öte yandan, Bizans ordusunun kuşatma taktiklerini uyarlaması ve teknolojik üstünlüğü, uzun süreli direnişe rağmen kentin düşmesine yol açmıştır. Bu olay, sadece askeri bir çatışma olarak değerlendirilmemelidir; aynı zamanda bölgedeki siyasal otorite, etnik ve toplumsal yapı ile askeri stratejilerin birbirine bağlılığını göstermektedir. Ermenilerin gösterdiği direniş, yerel toplulukların bağımsızlık bilincini ve stratejik savunma yeteneklerini ortaya koyarken, Bizans'ın bölgedeki merkeziyetçi politikalarının sınırlılıklarını da açığa çıkarmıştır. Sonuç olarak Anavarza örneği, Kilikya'daki Ermeni yerleşimlerinin hem askeri hem de toplumsal olarak ne denli dayanıklı olduğunu ve Bizans-yerel güçler arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını göstermesi bakımından tarihî öneme sahiptir.

3.4.2.2. Vahka (Baka, günümüz Feke) Kalesinin Zaptı (1137)

Anazarba'nın otuz yedi gün süren muhasarası ve zaptından sonra İmparator yönünü yine Ermeniler için müstahkem bir mevkide bulunan sert kayalıkların üzerinde yer alan Vahka kalesine çevirmiştir. Kalenin önüne geldiği vakit Ermenilerin barış ricasında bulunmalarını beklemiştir. Fakat Ermenilerin barış ricası olmamış, silah bırakmamışlardır. İmparator, Anazarba'daki zorluğu göz önüne alarak saçları ağarsa, fazlaca kar bile yağsa burayı almaya yemin etmiştir. Bütün ordusu ile burayı kuşatmıştır. Kuşatılanlara bir şans daha vermek adına onları kendiliğinden teslim olmaya davet etmiştir. Hatta teslim olurlar ise onları mükafatlandıracağını belirtmiştir. Eğer teslim olmazlarsa onları büyük bir felaketin beklediğini söylemeyi ihmal etmemiştir. Buna rağmen Ermeniler teslim olmamış ve Konstatinos-Ermenilerin ileri gelen ailelerinden birine mensup, gücü yerinde- adındaki bir Ermeni direnişçinin önderliğinde Bizans'ın taarruzunu beklemiştir. Konstantinos, kaleyi savunmayı hazır duruma getirmeye çabalamıştır. O, kendini silahla donatmış, sert bir kayanın üzerine çıkmıştır. Oradan Bizanslıları izleyip küstahça tavırlar sergilemiştir. Hatta daha ileri giderek İmparatorun kızına ve karısına sövmüştür. Son olarak İmparatorun ordusu ile alay etmiştir. Kendisine güvenerek içlerinden birini düelloya çağırmıştır. İmparator ordusuna güvenerek Makedonya askerleri içinden Eustratios'u, Konstantinos'un karşısına çıkarmıştır. Konstantinos derhal bulunduğu yerden inerek Eustratios'a saldırmıştır. Eustratios, Konstantinos'un darbelerine karşılık verememiştir. Konstantinos ise Bizanslılara

doğru “Canını kurtaramayacak” diye seslenmiştir. Yine de Bizans ordusu, Eustratios’a güvenmiştir. Ona güzel bir darbe vurması için bağırmaya başlamışlardır. Gerçekten Eustratios kılıcını hamle yapmak için kaldırmıştır. Fakat ne olduğunu anlayamadan eli geri inmiştir. Biraz daha boğuşmaya devam eden ikili Eustratios’un sağlam darbesi sonucu dövüşmeyi bırakmıştır. Konstantinos arkasına bile bakmadan kaçmaya başlamıştır. İmparator, Eustratios’u üstün başarısından dolayı hediyelere boğmuştur. Çok geçmeden Vahka kalesi İmparatora teslim olmak zorunda kalmıştır. Konstantinos Bizanslılar tarafından yakalanarak zincire vurulmuştur. İstanbul’a götürülmek için bir gemiye bindirilmiştir. Gemi içinde kaçmaya yeltenmiş olsa dahi bunu başaramamıştır (Khoniates, 1995: 14-16).

Vahka Kalesi muhasarası, Kilikya’daki Ermeni direnişinin ve stratejik savunma becerilerinin bir diğer çarpıcı örneğini teşkil etmektedir. Anazarba’nın ardından İmparator’un yöneldiği bu kale, coğrafi yapısı ve yerel direnişin kararlılığı sayesinde Bizans ordusuna uzun süre zorluk çıkarmıştır. Ermenilerin teslim olmaktan kaçınması ve liderleri Konstantinos’un cesur direnişi, yalnızca askeri bir mücadele olarak değil, aynı zamanda moral ve psikolojik üstünlük göstergesi olarak da öne çıkmıştır. Bizans ordusunun kuşatma taktikleri ve bireysel düellolar aracılığıyla ilerleme çabaları, yerel direnişi kırmakta sınırlı kalmış, ancak sonuçta kale teslim olmuştur. Bu olay, Kilikya’daki Ermeni topluluklarının hem stratejik savunma kapasitesini hem de liderlik ve örgütlenme yeteneklerini ortaya koyarken, Bizans’ın bölgedeki merkezi otorite kurma çabalarının sınırlılıklarını da göstermektedir.

3.4.2.3. 1137-1142 Ermeni Direnişi

Ioannes’in Kilikya seferine karşı Ermeniler direnişe geçmiştir. Ermeni kralı Leon’un tutsak edilmesi Kilikya’da bir boşluk yaratmış olsa da halkın Bizans’a karşı tepkisi çoğalmıştır. Ermenilerin yerel beyleri, üst tabaka halk, dini yöneticiler Bizans’a karşı örgütlenmeye başlamışlardır. Bakıldığı zaman direnişin baş aktörü Toros -Leo oğlu- olmuştur. Toros bir şekilde Bizans’ın elinden kaçmıştır. Halk direnişine önderlik etmiştir. Ermeniler için önemli olan dini dogmaları Bizans’a karşı kullanılmıştır. Keşişler ve Manastırlar aracılığıyla dini propagandalar yapıp Bizans’a karşı direnişe geçmek gerektiği vurgulanmıştır (Runciman, 1980: 159; Garsoian, 1997: 164). Ermeniler tarafından direnişin programı şu şekilde oluşturulmuştur;

- Dağlık alanların daha kuytu olması sebebiyle gerilla tipi direniş
- Bizans idaresi altına girmiş fakat onlara hizmet etmeye karşı çıkan köylüler
- Kale kuşatmaları esnasında Bizans'a karşı tahrik edici durumlar
- Ermenilerin destek alabilmek adına Selçuklu emirlerine ve haçlılara başvurmaları (Angold, 1997: 128).

Ermeni direnişinin sonuçları Bizans'ı olumsuz etkilemiştir. Bizans bölgede kalıcı bir merkezi otorite kuramamıştır. Ioannes komnenos'un ölümüyle Ermeniler'in direnişi daha fazla artmıştır. Bizans garnizonları Kilikya'dan çekilmeye başlamıştır. Rupen Hanedanlığı 1145 sonrası Kilikya'da siyasi varlığını tekrar tesis etmeye başlamıştır. En önemlisi ise bu direniş 1198 yılında kurulacak olan Kilikya Ermeni Krallığının alt yapısını oluşturmuştur (Redgate, 2000: 26)

Toros'un önderliğinde yürütülen direniş, yalnızca askeri taktiklere değil, aynı zamanda dini propaganda ve manevi dayanışmaya da dayanmıştır. Keşişler ve manastırlar aracılığıyla halkın Bizans'a karşı direnişi meşrulaştırılması, dini dogmaların siyasal bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Dağlık arazilerde gerilla tipi savunmalar, yerel köylülerin destek vermemesi, kalelere karşı tahrik edici eylemler ve dış güçlerle (Selçuklu emirleri ve Haçlılar) iş birliği, Ermeni stratejisinin temel unsurlarını oluşturmuştur. Bu direniş sonucunda Bizans, Kilikya'da kalıcı bir merkezi otorite kuramamış; garnizonlarını çekmek zorunda kalmış ve bölge, Rupen Hanedanlığı'nın 1145 sonrası siyasi varlığını yeniden tesis edebileceği bir zemin kazanmıştır. Uzun vadede bu örgütlenme ve direnç, 1198 yılında Kilikya Ermeni Krallığı'nın kurulmasına giden sürecin temelini oluşturmuş ve Ermenilerin bölgedeki siyasi ve kültürel bağımsızlıklarını pekiştirmiştir.

4. MANUEL KOMNENOS DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ, DIŞ SİYASETİ VE KİLİKYA ERMENİLERİ İLE İLİŞKİLERİ

Manuel Komnenos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun genel siyasi ve askeri yapısı, dış politika stratejileri ile Kilikya Ermenileriyle kurulan ilişkiler ele alınacaktır. Ayrıca, bu dönemdeki diplomatik ve askerî etkileşimler ile bölgesel güç dengeleri üzerindeki etkiler detaylı bir şekilde incelenecektir.

4.1. Manuel Komnenos Dönemine Genel Bakış

Manuel Komnenos'un imparatorluk yönetim anlayışı, siyasi ve askerî yetkinlikleri ile Bizans İmparatorluğu'ndaki iç ve dış dinamikler ele alınacaktır. Ayrıca, Manuel dönemi sosyal, ekonomik ve askeri yapının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

4.1.1. Manuel Komnenos'un Tahta Çıkışı (1143)

Ioannes Komnenos (1118-1143) ölümüne yakın Ermeniler ile mücadele etmek için Kilikya bölgesine gelmişti. O, coğrafyanın -Kilikya, Antalya- av hayvanları bakımından zengin olduğunu öğrenmişti ve hemen ava çıkmıştır. Avlandığı esnada karşısında büyük bir yaban domuzu belirmişti. Yaban domuzu saldıracağı zaman Ioannes manevra yapmıştır. Onun elindeki mızrak hayvanı yaralamıştır. Hayvan acı içinde kıvrılırken bir yandan da imparatora direnmeye çalışmıştır. Ancak bu mücadele devam ederken Ioannes'in kolu bir anda yana doğru bükülmüş ve elinde bulunan okun ucu bileğini sıyırmıştır. Bu küçük gibi görünen yara ne yazık ki Ioannes'in sonunu getirmiştir (Kinnamos, 2001: 21-22; Vahram Vekayinamesi, 1946: 10; Abu-l-Farac, 1950: 377). O öleceğini anladığı vakit etrafında Bizans'ın asilzadelerini, komutanlarını ve hanedana mensup bulunan kimseleri yanında toplamıştı. Orada bulunanlara hitaben; "Benimle burada toplanan Romalılar! Önceki birçok imparatorumuz, atalardan miras kalan hükümdarlık mevkiini oğullarına bırakmayı doğru bulmuşlardı. Ben de bizzat imparator babamdan otoriteyi böyle aldım. Hepiniz biliyorsunuz, bu konuda aynı şey benim tarafımdan da aynen yapılmıştı. Gördüğünüz gibi ben de fani hayatın sonuna vardım. Bu sebeple insanoğlunun adetine uyarak doğal bir şekilde mevkiimi ve tahtımı geriye kalan iki oğuldan en büyüğüne devredeceğimi sanıyorsunuz. Fakat ben sizleri o kadar çok düşünüyorum ki eğer bu değerli mevki ikisinin de hakkı olmasa sizin ve

benim düşüncelerime ters gelmeyecek olanı (Isaakios) seçerdim. Ancak düşünceme göre eğer dümenici cehaletinden dolayı gemiyi batırırsa hediye ile kendisi de sulara gömülür. Her ne kadar hediye verene karşı geçerli bir ithamda bulunulmasa bile bu hediye ne verenin ne de alanın menfaatine olur. Ben böyle hediye vermeyi uygunsuz, cahilce ve tamamen sağlıksız buluyorum. İşte bu sebeple benim size yararlı olacak bir tercihim var. Sizin acil ve gerekli olan menfaatiniz için geleneklere aykırı davranmaya hazırım. İki oğlum da fevkalade ve bir tanesi yaşça önde. Fakat sağduyum yaşça önde olanı reddediyor ve daha iyi olanı (Manuel'i) tercih ediyor ve üstün olmanın ancak bu üstünlüğü takdir eden eşit bir davranışla değerlendirilmesini öğütlüyor. Böyle bir karar vermek zordur. Yani en iyiyi bulmaya çalışmak. Fakat daha iyi olan en iyi kişiye verilmelidir ve imparatorluktan daha şerefli ne olabilir” diyerek yeni imparatoru Manuel Komnenos olarak tayin etmiştir¹⁷ (Kinnamos, 2001: 22-23; Bailly, 1970: 333). Manuel Komnenos artık imparatorluğun hâkimi olmuştur. O, Ermenilere karşı mücadelesine devam etmek ve Kilikya'da kalmak istemişti. Ancak halk tahtın diğer varisi olan, başına buyruk davranışları bulunan, kendisine mukayyet olamayan Isakios'un isyan çıkartacağı endişesine kapılmıştı. Manuel, buna pek önem vermemişti. Babasının ölümünden sonra otuz gün daha bölgede kalmıştır. Bütün cenaze merasimlerini ve törenlerini bitirip, Kilikya bölgesinin güvenliğini sağladıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a dönünce kardeşi İsakios onu iyi karşılamıştır (Kinnamos, 2001: 27; Abu-l Farac, 1950: 377).

Manuel Komnenos'un imparatorluğa geçiş sürecini, Bizans hanedanındaki iktidar mekanizmalarını ve Kilikya'nın stratejik önemini kapsamlı bir şekilde yansıtmaktadır. Ioannes Komnenos'un av sırasında aldığı beklenmedik yara sonucu ölümü, tahtın geçişini hızlandırmış ve oğulları arasından Manuel'in seçilmesi, Bizans yönetiminde liyakat ve üstün niteliklerin ne denli öncelikli olduğunu göstermektedir. Manuel'in, imparator olduktan sonra Kilikya'da bir süre kalması, bölgenin askeri, siyasi ve ekonomik açıdan önemini vurgulamakta; aynı zamanda Ermenilerle olan ilişkilerin Bizans stratejisinde merkezi bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu durum hem iç siyasette hanedan dengelerinin hem de dış politikada sınır güvenliği ve bölgesel hakimiyetin nasıl birbirine bağlı olduğunu göstermesi

¹⁷ II. Ioannes'in iki büyük oğlu Aleksios ve Andronikos önceden talihsiz bir şekilde ölmüşlerdi (1142). İmparatorluk tacının teslimi için Ioannes'in talimatına uyularak dördüncü ve en küçük oğlu Manuel'e giydirilmişti. I. Manuel (1143-1180) geleceği parlak ve çok yönlü bir imparator imajı çizmişti. Bu yüzden babası onu imparatorluk ile şereflendirmişti. O, hiçbir tehlikeden kaçmayan cesur, askerleriyle savaşan bir şahsiyet olmuştur. Ayrıcı diplomat gibi her zaman doğru adımlar atmış ve akli başında kararlar alarak iyi bir devlet adamlığı yapmıştır (Ostrogorsky, 2011, s. 351).

bakımından önemlidir. Manuel'in bu dönemde sergilediği tutum, Kilikya'nın Bizans için hem bir savunma merkezi hem de diplomatik bir odak noktası olarak değerlendirildiğini kanıtlamaktadır.

Şekil 4.1: 1180'de Bizans'ın sınırları (Reddit, 2025)

4.1.2. Manuel Komnenos'un Kişiliği ve Yönetim Anlayışı

Manuel I. Komnenos (1143–1180), Bizans İmparatorluğu'nun geç dönem Komnenos hanedanı içerisinde en dikkat çekici figürlerden biri olarak öne çıkar. Tahta çıkışı yalnızca bir hanedan devamlılığı anlamına gelmemiş, aynı zamanda Bizans'ın Batı ve Doğu'ya yönelik siyasal yöneliminde belirleyici olan aktif ve müdahaleci bir dönemin başlangıcını da simgelemiştir. İmparator, genç yaşta tahta geçmesine rağmen kısa sürede karizmatik liderliği ve stratejik zekâsıyla devlet yönetiminde güçlü bir figür hâline gelmiştir (Angold, 1997: 258). Manuel'in siyasi vizyonu, klasik Bizans anlayışını aşan bir genişlemecilik içermektedir. O, yalnızca imparatorluk sınırlarını savunmakla kalmamış; Bizans'ın tarihsel prestijini yeniden canlandırmak ve özellikle Batı Hristiyan dünyasında kaybedilen nüfuzu yeniden elde etmek için çaba göstermiştir. Bu çerçevede Latin Batı'sıyla olan etkileşimi önemli bir yer tutar. Manuel, Batı Avrupa'nın diplomatik teamüllerine, şövalyelik kültürüne ve saray protokollerine büyük ilgi göstermiştir. Hatta sarayında Batı tarzı turnuvalar düzenlemesi, Bizans aristokrasisinden bile eleştiri almasına yol açmıştır (Haldon, 1999: 311). Buna rağmen, Batılı krallarla ilişkilerinde kendisini yalnızca bir Doğu hükümdarı

olarak değil, evrensel Hristiyan hükümdarlığının meşru temsilcisi olarak görmüş ve bu doğrultuda Haçlı liderleriyle eşit statüde diplomatik ilişkiler kurmuştur.

Dini bakımdan ise Manuel'in yaklaşımı, Ortodoks Hristiyanlığın otoritesini tahkim etmeye odaklıdır. Bizans İmparatorluğu'nun geleneksel teolojik çizgisi doğrultusunda, Ortodoks inancın "evrensel hakikat" olduğunu savunmuş; bu anlayış, Ermeni Apostolik Kilisesi gibi mezhebi farklılık gösteren yapılarla olan ilişkilerde belirleyici olmuştur. Özellikle Ermenilerin "Monofizit" olarak değerlendirilen teolojileri, Bizans için hem dini hem siyasi bir tehdit olarak algılanmıştır (Meyendorff, 1989: 202–204). Manuel'in döneminde, Ermeni kilisesiyle birlik girişimleri yeniden gündeme gelmiş; ancak bu girişimler çoğunlukla Ortodoks doktrinlere tam uyum talebiyle sınırlı kaldığı için başarıya ulaşamamıştır. Yine de imparator, teolojik farklılıkları siyasi fayda doğrultusunda esnetebilmiş ve yerel Ermeni beyleriyle kurduğu ilişkilerde esnek davranarak bir tür pragmatizm sergilemiştir (Garsoïan, 1997: 103–106). Manuel'in kişiliği, Bizans tarihinde özgün bir örnektir. Batı'ya dönük yönelimi sadece siyasi değil, aynı zamanda kültürelidir. Latince bilen, Batı teolojisine aşina ve Batılı şövalyelik anlayışına saygı duyan bir imparator olarak Manuel hem Batılı hem de Doğulu unsurları bir araya getiren bir hükümdar profilindedir. Bu çok yönlü yaklaşım, bazı tarihçiler tarafından onun "Bizans'ın son evrensel hükümdarı" olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Angold, 1997: 265). Ancak bu sentez arayışı, Bizans içerisindeki gelenekçi çevrelerde her zaman olumlu karşılanmamış; özellikle saray çevresindeki aristokrasi ile arada dönemsel çatışmalar yaşanmıştır. Kilikya Ermenileriyle olan ilişkiler bağlamında Manuel'in politikaları özel bir öneme sahiptir. Kilikya hem coğrafi konumu itibarıyla hem de yerel Ermeni nüfusun bağımsız eğilimleri nedeniyle Bizans için hassas bir bölgeydi. Manuel, bu bölge üzerindeki kontrolü pekiştirmek için hem askeri seferler düzenlemiş hem de bölgedeki Ermeni beylerine Bizans'a bağlı yarı özerk statüler sunarak onları merkeze bağlamaya çalışmıştır. Özellikle Toroslar'daki bazı stratejik kaleler üzerinde Bizans garnizonlarının yeniden tesis edilmesi bu politikanın önemli parçalarındandır (Garsoïan, 1997: 105). Ancak bu süreçte dinî uzlaşma sağlanamamış; Kilikya'daki Ermeni kilisesi, Ortodoks Patrikhanesi'nin dogmalarını benimsemekte gönülsüz davranmıştır. Dolayısıyla Manuel'in hedeflediği teolojik birlik, askeri ve idari başarılarının gerisinde kalmıştır.

Sonuç olarak, Manuel Komnenos'un yönetim anlayışı; siyasi, askerî ve dinî unsurları bir arada barındıran, karizmatik liderlik ile diplomatik manevra kabiliyetinin harmanlandığı bir karaktere sahiptir. Ermenilerle olan ilişkilerinde hem ideolojik hem pragmatik çizgileri bir

arada taşıyan imparator, bu yönüyle klasik Bizans merkeziyetçiliğinin ötesine geçmiş, evrensel imparatorluk iddiasını 12. yüzyıl koşullarına uyarlamaya çalışmıştır.

4.2. Manuel Komnenos'un Dış Siyaseti

İmparator I. Manuel Komnenos, tahta geçtiği dönemde hem doğuda hem de batıda ciddi siyasal ve askerî sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu güçlüklerle rağmen, Roma İmparatorluğu'nu eski ihtişamına kavuşturma arzusundan hiçbir zaman vazgeçmemiş ve bu hedef doğrultusunda son derece hırslı ve dinamik bir dış politika yürütmüştür. Papa IV. Hadrianus ve Alman krallığı ile kurmaya çalıştığı diplomatik ittifak girişimleri, Sicilya'nın yeniden ele geçirilmesine yönelik teşebbüsleri ve bu bağlamda Batı Akdeniz'de yeniden hâkimiyet kurma çabaları; Haçlı devletleri üzerinde Bizans nüfuzunu tesis etmeye yönelik girişimleri ile Balkanlar'da Sırlara ve Macarlara karşı izlediği askerî-saldırgan politikalar, onun bu konudaki ihtirasının açık göstergeleridir (Ostrogorsky, 2019: 352). Ancak İmparator Manuel'in batıya yönelik bu yoğun ilgisini yalnızca kişisel arzularla açıklamak eksik bir değerlendirme olacaktır. Zira özellikle Normanların Doğu Roma aleyhine yürüttüğü genişleme politikaları, İmparator'u bu yönde harekete geçmeye mecbur bırakmış; söz konusu tehdit, onun siyasal önceliklerini belirleyen yapısal bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu bağlamda, söz konusu dönemde Doğu Roma İmparatorluğu, bir Akdeniz gücü olarak, merkezinde Akdeniz'in yer aldığı Avrupa siyasî denkleminde etkin bir aktör hâline gelmiştir. Dolayısıyla Bizans'ın izlediği bu aktif dış politika, onun bölgesel ve tarihsel konumunun doğal bir sonucudur (Basık, 2013: 100-102).

İmparator I. Manuel Komnenos'un Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme düşüncesi ise yalnızca bireysel bir ideal olarak değerlendirilmemelidir. Bu fikir, imparatorluk tarihinin farklı dönemlerinde farklı biçimlerde tezahür etmiş, Bizans'ın siyasî ve ideolojik geleneğinde süreklilik arz eden bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür. Kudüs Kralı III. Baudouin, Selçuklu Halep Emiri Nûreddin Mahmud'un (1146–1174) bölgedeki artan askerî ve siyasî baskısı karşısında Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos ile bir ittifak kurma arayışına girmiştir. Bu siyasî ittifakı sağlamlaştırmak isteyen Baudouin, İmparator Manuel'in yeğeni Theodora ile evlenmiş ve bu evlilik aracılığıyla Bizans'ın desteğini resmen kazanmıştır. 1158–1159 yıllarında İmparator Manuel, güçlü bir ordu ile Kilikya üzerine sefere çıkmış; eş zamanlı olarak başka bir Bizans kuvveti ise Türklerin üzerine gönderilmiştir. Manuel Komnenos, bu askerî harekât kapsamında Ermeni topraklarında yer

alan Tarsus, Anazarba ve Çukurova bölgesini hâkimiyeti altına almıştır. İmparatorun bu ilerleyişi karşısında büyük bir endişeye kapılan Antakya Prensi Renaud de Châtillon, Bizans İmparatoru'nun huzuruna çıkarak af dilemiş; bağlılık göstergesi olarak Antakya'nın iç kalesini teslim ederek sadakatini bildirmiştir (İnan, 2014: 224).

4.2.1. Batı ile İlişkiler

İmparator I. Manuel Komnenos'un (1143–1180) dönemine dair bilgi veren ve üslubunda oldukça süslü bir anlatımı benimseyen tarihçi Niketas Khoniates, imparatorun ordunun maaşlarını keserek bu alandaki geleneksel uygulamayı sonlandırdığını belirtmektedir. Bunun yerine, önceki imparatorlar tarafından tesis edilmiş bir sistemi istismar ederek, askerleri paraikoi olarak adlandırılan ihsanlarla ödüllendirdiğini ifade eder. Bu uygulamanın bir sonucu olarak orduya katılmak isteyenlerin sayısında dikkate değer bir artış yaşanmıştır. Zira beraberinde bir at ya da belirli miktarda altın getiren herkes, karşılığında kendilerine dönümlerce gölgelik arazi, mısırla dolu verimli tarlalar ve haraç ödeyen Romalıları içeren imparatorluk beratları tahsis edilerek ödüllendirilmişlerdir. Bu Romalılar fiilen bu kişilere hizmet eden köleler konumuna düşmüşlerdir. Öyle ki, saygın bir soydan gelen ve askerî becerilerle donanmış bir Romalı dahi, ordu teşkilatına dair temel bilgiden yoksun olan birtakım yarı-barbar ve sonradan yükselmiş kimselere (parvenu) vergi ödemek zorunda kalmıştır. (Mango, 2008: 61-62)

4.2.1.1. Haçlılar ile İlişkiler

Manuel Komnenos'un (1143–1180) hükümdarlık dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun Latin Batı ile olan münasebetlerinde dikkate değer bir diplomatik ve askeri hareketliliğe sahne olmuştur. Manuel'in dış politikasının ana eksenini, Batılı güçlerle kurulan ilişkiler ve Haçlı devletleriyle sürdürülen karmaşık etkileşimler oluşturmuştur. Kendini yalnızca imparatorluğun koruyucusu olarak değil, aynı zamanda Doğu Hristiyan dünyasının lideri olarak da gören Manuel, bu bağlamda Haçlılarla ilişkilerinde hem iş birliği hem de üstünlük kurma arayışı içerisinde olmuştur (Magdalino, 2002. 167). Bizans'ın Doğu Akdeniz üzerindeki tarihsel ve stratejik haklarını koruma arzusu, Manuel'in Haçlılarla olan ilişkilerinde belirleyici bir unsur olmuştur. Özellikle Antakya Prensligi gibi Bizans'ın eski toprakları üzerinde kurulan Haçlı devletleri, imparatorun dış politikada öncelik verdiği konular arasında yer almıştır. Manuel, Antakya üzerindeki Bizans haklarını yeniden tesis

etmeye çalışmış, ancak bu süreç Latin dünyasının tepkisiyle karşılaşmıştır (Mango, 2008: 165).

İmparatorun Haçlılarla olan diplomatik temaslarında öne çıkan bir diğer stratejik hamle, evlilik yoluyla siyasi bağ kurma çabası olmuştur. Manuel Komnenos, Batı aristokrasisiyle kurduğu akrabalık ilişkileri sayesinde hem diplomatik itibar kazanmayı hem de Latinlerin gözünde Bizans'ı saygın bir müttefik konumuna yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Kudüs Kralı II. Amalrik'in kız kardeşi Maria ile yapılan evlilik, yalnızca bir aile bağı değil, aynı zamanda Bizans'ın Latince konuşulan dünyayla kurduğu prestijli bir ittifak olarak değerlendirilmelidir (Magdalino, 2002: 189). Bununla birlikte Manuel, Haçlı devletlerinin tamamen zayıflamasını arzulamamıştır. Zira bu devletler, Müslüman güçler karşısında Bizans için koruyucu bir bariyer işlevi görmektedir. Ancak bu durum, Manuel'in Haçlılarla her zaman uyum içinde hareket ettiği anlamına gelmemektedir. Özellikle 1149 yılında Antakya Prensi Raymond'un ölümü sonrasında Bizans'ın bölge üzerindeki hakimiyetini yeniden tesis etme yönündeki girişimleri, Haçlı devletlerinin direnişiyle sonuçlanmıştır (Mango, 2008: 172). 1176 yılında gerçekleşen Myriokephalon Savaşı öncesinde, Manuel'in Haçlılardan destek görememesi ise iki taraf arasındaki stratejik güvensizliğin derinliğini göstermektedir. Haçlılar, Bizans'ı Müslümanlara karşı güvenilir bir müttefik olarak görmekte isteksiz davranırken; Bizans, Haçlıları kontrolsüz, hatta bazen düşmanca davranan bir unsur olarak değerlendirmiştir (Magdalino, 2002: 360). Manuel Komnenos'un Batı kültürüne duyduğu yakınlık ve Latin dünyasının ritüellerine aşinalığı, onun Haçlılarla kurduğu ilişkilere kişisel bir boyut da kazandırmıştır. Latinceye hâkim olması ve Batıdaki şövalyelik anlayışına duyduğu sempati, ilişkilerde daha yumuşak ve diplomatik bir dil benimsemesini sağlamıştır. Ancak bu diplomatik ton, çoğu zaman derin tarihi kırılmalar ve mezhepsel farklılıklar nedeniyle sürdürülebilir olmamıştır (Magdalino, 2002: 274).

Sonuç olarak Manuel Komnenos'un Haçlılarla ilişkileri, Bizans'ın 12. yüzyıldaki dış politikasının en karmaşık ve çok katmanlı boyutlarından birini teşkil eder. Manuel, Latinlerle kurduğu diplomatik diyalog, evlilik yoluyla kurduğu ittifaklar ve Antakya üzerindeki hak iddialarıyla Bizans'ın bölgesel üstünlüğünü yeniden inşa etmeye çalışmış; ancak Latin güvensizliği, mezhepsel bölünmeler ve askeri başarısızlıklar bu süreci sekteye uğratmıştır. Tüm bu gelişmeler, onun hükümdarlığını Bizans-Haçlı ilişkileri bağlamında tarihsel olarak benzersiz bir konuma yerleştirmiştir.

4.2.1.2. Sicilya Krallığı ile İlişkiler

XI. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu, dış politikasında yeni ve karmaşık bir sürece girmiştir. Önceki yüzyıllarda çeşitli tehditleri bertaraf ederek görece istikrarlı bir barış dönemi yaşamış olan imparatorluk için bu huzur devresi kısa sürmüştür. 1059 yılından itibaren Normanlar, Robert Guiscard önderliğinde güney İtalya’da önemli kazanımlar elde etmiş ve Bizans aleyhine etkin faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Neticede Doğu Roma İmparatorluğu bu bölgedeki hâkimiyetini yitirmiş; Normanlar, Balkanlar üzerinden İstanbul’a ulaşma tehdidinde bulunmuştur (Ostrogorsky, 2019: 308-310). İmparator I. Aleksios Komnenos, bu tehdide karşı Venediklilere geniş ticari imtiyazlar tanımış¹⁸; Venedik’in deniz gücünden faydalanarak Normanları püskürtmeyi başarmıştır. Robert Guiscard’ın 1085’teki ölümünden sonra batı cephesindeki Norman baskısı geçici olarak hafiflemişse de I. Haçlı Seferi sırasında oğlu Bohemund’un Antakya Kontluğu’nu kurmasıyla birlikte Bizans hem doğuda hem de batıda Norman tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca Anna Kommena’nın aktardığına göre Kilikya bölgesinde bulunan Ermeniler Bizans’a karşı bağılıklarını yitirerek yeni ittifak arayışına gitmiş ve Antakya Haçlıları ile ittifak yapmıştır (Kommena, 1996: 12) Antakya Haçlı Kontluğu (1098-1268) kurulmadan önce Antakya’yı ele geçirmeye gelen Bohemund’a bir Ermeni yardımcı olmuştur (Kommena, 1996: 334). Norman Krallığı, II. Roger döneminde yeniden siyasal olarak güç kazanmış ve 1130 yılında Sicilya ile Apulia’yı birleştirerek Palermo’da krallığını ilan etmiştir (Kinnamos, 2001: 70-72; Ostrogorsky, 2019: 351).

II. Ioannes Komnenos döneminden itibaren temelleri atılan Doğu Roma–Alman İmparatorluğu ittifakı, evlilik bağıyla da pekiştirilmiş olmasına rağmen, II. Haçlı Seferi sırasında Almanların tutumu sebebiyle ciddi sarsıntılar yaşamıştır. Sicilya Kralı II. Roger, Haçlı Seferi sürecinde Bizans’a karşı avantaj elde edebilmek adına seferin organizasyonuna destek vermiş ve bu vesileyle kendisine karşı kurulmuş olan ittifakları dağıtmayı amaçlamıştır (Gregory ve Çev.E. Ermert, 2018: 306). II. Roger, Doğu Roma ve Almanya’nın İtalya’ya ortak bir askerî müdahale planını engellemek üzere entrikalar çevirmiş ve Alman

¹⁸ Kilikya bölgesi, henüz bir Ermeni krallığına dönüşmeden önce, özellikle İtalyan kökenli denizci tüccarların uğrak noktalarından biri olmuştur. Bu dönemde Bizans idaresine bağlı olan bölge, bir Rum eyaleti statüsünde bulunmaktaydı. Bizans imparatorları, ekonomik canlılığı teşvik etmek amacıyla İtalya’daki denizci cumhuriyetlerin —başta Venedik, Cenova ve Pisa olmak üzere— tüccarlarına imparatorluk sınırları içerisinde serbest ticaret yapma hakkı tanımışlardır. Bu sayede Kilikya, Bizans ticaret ağının önemli bir durağı haline gelmiş ve bölgedeki ticari ilişkiler giderek çeşitlenmiştir (Heyd, 1975, s. 411).

Kralı III. Konrad'ın sefer planı, II. Roger'ın desteklediği rakibi Bavyera Dükü Welf'in ayaklanması neticesinde başarısızlığa uğramıştır (Kinnamos, 2001: 80). 1149 yılında Sırp ve Macarların Bizans'a karşı harekete geçmesiyle birlikte, İmparator Manuel Komnenos Balkanlar'da meşgulken, II. Roger bu gelişmeleri desteklemiştir. Sicilya Kralı, Macarlarla olan akrabalık bağını da kullanarak Bizans-Alman ittifakına karşı başarı elde etmiş ve İtalya'ya yönelik müşterek bir askerî müdahale ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Avrupa siyasetinde bu dönemde iki kutuplu bir yapı ortaya çıkmıştır: Normanlar, Welfler, Fransa, Macaristan ve Sırbistan bir yanda; Doğu Roma, Almanya ve Venedik ittifakı ise diğer yanda yer almıştır (Şahin, 2016: 138; Ostrogorsky, 2019: 355). 1152 yılında, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos ve Alman Kralı III. Konrad, Venedik'in desteğiyle İtalya'ya karşı ortak bir sefer hazırlığı başlatmışlardır. Ancak sefer gerçekleşmeden III. Konrad'ın ölümü bu planları suya düşürmüştür. Yerine geçen I. Friedrich Barbarossa ile Bizans arasında kalıcı bir iş birliği sağlanamamıştır. Zira her iki hükümdar da renovatio imperii (imparatorluğun yeniden ihyası) idealine sahipti ve bu durum aralarında rekabete yol açmıştır. Friedrich Barbarossa, I. Manuel Komnenos'u yalnızca bir "Grek kralı" olarak görmekte; Roma İmparatorluğu'nun meşru mirasçısı olma iddiasını yalnızca kendisine yakıştırmaktaydı. Bu karşılıklı iddialar, iki hükümdarın müttefik değil, rakip olmalarına sebep olmuştur (Ostrogorsky, 2019: 355-356). İmparator Manuel Komnenos, II. Roger'in ölümünün ardından Sicilya'daki siyasî boşluğu fırsat olarak değerlendirmek istemiştir. Korfu kuşatmasındaki başarısını da bir sıçrama noktası olarak görmüş; Papa IV. Hadrianus ile ittifak kurarak İtalya'ya yönelik askerî müdahaleyi hızlandırmayı hedeflemiştir. Alman desteğini kaybetmesine rağmen, 1155 yılında Normanlara karşı tek başına sefere çıkan İmparator Manuel, kısa sürede Apulia'daki önemli şehirleri ele geçirmiş ve Ancona'dan Toranto'ya kadar uzanan bölgede Bizans egemenliğini tesis etmiştir (Şahin, 2016: 154). Ancak 1156 yılında Norman Kralı I. Guillaume'un Brindisi yakınlarında Bizans ordusunu mağlup etmesiyle Doğu Roma'nın İtalya'daki kazanımları büyük ölçüde kaybedilmiştir. Bu gelişme, Bizans'ın bölgede askerî başarıdan çok diplomasi ve mali kaynaklara dayalı bir hâkimiyet kurmaya çalıştığını ve bu stratejinin kırılganlığını gözler önüne sermiştir (Kinnamos, 2001: 123-124; Şahin, 2016: 156). Bu şartlar altında, Manuel Komnenos 1158 yılında Papa aracılığıyla Normanlarla bir barış anlaşması yapmıştır. Anlaşma gereğince Doğu Roma, Kral I. Guillaume'un krallığını ve Sicilya'daki Norman egemenliğini tanımış; İtalya'daki birliklerini geri çekmeyi kabul etmiştir. Bu gelişme, imparatorun dünyaya hâkim olma yönündeki hedeflerini fiilen sonlandırdığına işaret etmektedir (Sevim, 2020: 133). Her ne kadar Manuel Komnenos Roma İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme düşüncesinden

vazgeçmemişse de İtalya'nın boşaltılması bu idealin pratiğe geçirilemeyeceğini ortaya koymuştur. Sonraki süreçte İmparator, dikkatini Balkanlar'a yöneltmiş; Macaristan ve Sırbistan üzerindeki etkinliğini artırmaya çalışmıştır. Macar tahtındaki istikrarsızlık ortamından yararlanan Manuel, ülkeye müdahalede bulunmuş ve 1164 yılında Bohemya Kralı'nın arabuluculuğuyla imzalanan bir barış anlaşması sonucunda Hırvatistan, Bosna ve Sırbistan'ın önemli bir bölümünü kontrolü altına almıştır. 1166–1167 yıllarında ise Sırbistan'da Stefan Nemanja liderliğinde başlatılan isyan başarılı bir şekilde bastırılarak bölgedeki Bizans hâkimiyeti pekiştirilmiştir (Gregory ve Ermert, 2018: 306-308).

4.2.1.3. Almanya ve Papalık ile Diploması

İmparator I. Manuel Komnenos, babası II. Ioannes Komnenos döneminde temelleri atılan Almanya ile ittifak politikasını sürdürmüştür. Tahta geçmesinin ardından, daha önce kararlaştırıldığı üzere, Alman Kralı III. Konrad'ın (1138–1152) baldızı Bertha von Sulzbach ile evlenerek bu ittifakı resmî bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bu diplomatik yakınlaşmanın temel amacı, batıda Norman tehdidine, doğuda ise giderek güç kazanan Selçuklulara karşı Alman desteğini sağlamaktır. Ancak bu ittifak girişimleri, 1144 yılında Musul Atabeyi İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı ele geçirerek Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermesiyle sekteye uğramıştır. Bu gelişme üzerine Latin dünyası, özellikle Kudüs ve Antakya'daki Haçlı devletleri, Avrupa'dan askerî destek talebinde bulunmuştur (Gregory ve Ermert, 2018: 305). Yapılan bu çağrılar neticesinde, Alman Kralı III. Konrad ve Fransa Kralı VII. Louis önderliğinde büyük bir ordu toplanarak II. Haçlı Seferi başlatılmıştır. I. Haçlı Seferi sırasında Haçlıların Bizans topraklarında yarattığı tehditleri deneyimlemiş olan Doğu Roma İmparatorluğu, yeni bir Haçlı seferini onaylamamıştır. Zira bu tür bir seferin başarıya ulaşması hâlinde, doğudaki Latin devletlerinin özellikle de Antakya Prinkepsliği'nin güçlenmesi söz konusu olacak; bu durum, Bizans'ın bölgedeki çıkarlarına doğrudan zarar verecekti. Aynı zamanda, Haçlıların doğuya yönelmesi, İmparator Manuel'in batıdaki Normanlara karşı yürütmeyi planladığı politikaları ertelemesine de yol açacaktı (Kinnamos, 2001: 53-55). Her ne kadar Fransızların da katılım sağladığı bir sefer olsa da seferin fiilî liderliğini Alman İmparatoru Konrad üstlenmiş ve bu durum, sefer üzerinde belirgin bir Alman etkisinin hissedilmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında İmparator Manuel Komnenos, hem iç hem de dış siyasî dengeyi gözeterek, II. Haçlı Seferi öncesinde Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116–1155) ile zorunlu bir anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Zira böyle bir mutabakat olmaksızın imparatorun hem doğuda Selçuklulara hem

de batıda Haçlılara karşı aynı anda savaşması kaçınılmaz olacaktı. Ancak bu diplomatik hamle, Haçlılar tarafından Bizans'a yönelik bir "ihamet" olarak yorumlanmıştır (Kesik, 2003: 76-78; Turan, 2016: 208). Ioannes Kinnamos, bu döneme ilişkin değerlendirmesinde, Haçlıların asıl amacının kutsal yerleri kurtarmaktan ziyade Doğu Roma topraklarını tahrip etmek ve karşılarına çıkan her şeyi yok etmek olduğunu ifade etmiş; bu sözleriyle imparatorluğun Haçlılara yönelik duyduğu endişeyi yansıtmıştır. Nitekim II. Haçlı Seferi'nin başlaması, İmparator Manuel ile Alman İmparatoru Konrad arasında önceden tesis edilen diplomatik ilişkileri zayıflatmış ve müttefikler arasındaki güveni sarsmıştır. Alman Haçlı ordusunun Balkanlar'dan geçerken gerçekleştirdiği yağma ve tahribat, iki hükümdarın ilişkilerinde ciddi bir kırılmaya yol açmış; bu nedenle Konrad, İstanbul'da Manuel ile yüz yüze görüşmekten kaçınmış ve yalnızca yazılı haberleşmeyle yetinmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen İmparator Manuel, Haçlılarla bir uzlaşma yolu bulmuş; onların Anadolu üzerinden geçişine izin vermeden önce, ele geçirdikleri toprakları imparatorluğa devretmelerini ve kendisine sadakat yemini etmelerini şart koşmuştur (Demirkent, 2001: 64; Turan, 2016: 209).

Öte yandan Manuel, Konrad'a gönderdiği mesajlarla, Selçuklularla doğrudan çatışmaya girmemesini, Bizans arazisinden geçerek Antalya üzerinden Filistin'e ulaşmasını, herhangi bir karışıklığa neden olunmadığı takdirde gerekli lojistik desteğin sağlanacağını belirtmiştir. Ancak Konrad bu çağrılara kulak asmamış ve Selçuklu topraklarına girme kararı almıştır. 26 Ekim 1147 tarihinde, Konrad'ın ordusu Eskişehir civarında Selçuklu kuvvetleri tarafından neredeyse tamamen imha edilmiştir. Bu yenilgi, II. Haçlı Seferi'nin gidişatını ciddi biçimde sarsmış; Fransız ve Alman orduları arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve Latinlerin Bizans kuvvetleriyle girdiği çatışmalar sonucunda Haçlıların askerî gücü büyük ölçüde zayıflamıştır. Alman Kralı Konrad, sefer sırasında hastalanmış; Efes'e ulaştığında ordusunu terk ederek Antalya'dan bir gemiyle bölgeden ayrılmıştır. Bu gelişmeler, II. Haçlı Seferi'nin hem Haçlı dünyası hem de Bizans açısından ne denli başarısız ve yıpratıcı olduğunu ortaya koymaktadır (Demirkent, 1997: 106). IV. yüzyılda başlayan Kavimler Göçü sonucunda Got ve Germen topluluklarının Batı Roma topraklarını istila etmesi, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle neticelenmiş ve Avrupa'da yeni bir siyasal düzenin temelleri atılmıştır. Bu tarihten itibaren Roma'nın eski ihtişamının yeniden tesisi düşüncesi, Batı Roma mirası ile Doğu Roma (Bizans) arasında siyasi ve dini bir üstünlük mücadelesini tetiklemiştir. Bu bağlamda, İstanbul ve Roma kiliseleri arasında liderlik rekabeti, Hristiyan dünyasında birliğin sağlanmasını güçleştirmiştir. İmparatorluğun doğu ya da batı kısmının

Hristiyan âleminin yegâne hâkimi olma arzusu, iki kilise arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmıştır. Ancak tüm bu çekişmelere rağmen, tarihsel süreçte zaman zaman mezkûr kiliseler arasında birlik sağlanması amacıyla hem siyasi hem de dinî nitelikte girişimlerin varlığı da dikkat çekmektedir (Şahin, 2016: 156). Bu doğrultuda, İmparator I. Manuel Komnenos'un babası II. Ioannes Komnenos döneminde, mezhep birliğine yönelik önemli adımlar atılmış ve 1141 yılında Papa II. Innocentius'a gönderilen mektupta, dünyada iki farklı otoriteyi simgeleyen iki kılıcın varlığından söz edilmiştir. Bu mektupta, dünyevî otoriteyi temsil eden kılıç imparatora, ruhânî otoriteyi temsil eden kılıç ise papa figürüne atfedilmiş ve her iki kılıcın Hristiyan birliğinin sağlanması ve tek bir Roma İmparatorluğu altında evrensel bir düzenin kurulması amacıyla kullanılacağı ifade edilmiştir (Ostrogorsky, 2019: 356). Tahta geçtiği andan itibaren söz konusu idealleri gerçekleştirmeye çalışan I. Manuel Komnenos, dış politikasında Batı'ya yönelmiş ve özellikle Normanlara karşı Almanya ile ittifak geliştirmeye büyük önem atfetmiştir. Ancak II. Haçlı Seferi'nin başlaması ve Normanların saldırgan tutumları, bu ittifak siyasetini sekteye uğratmıştır. İmparator Manuel Komnenos'un 1155 yılında Normanlara karşı İtalya'da kazandığı askerî başarılar, onun Roma İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme yönündeki arzularını daha da güçlendirmiştir. Bu başarılarla cesaretlenen imparator, Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki birliği sağlama pahasına Roma ideali doğrultusunda hareket etmeyi planlamıştır. Bu doğrultuda papalık ile yakın diplomatik ilişkiler kurmak ve ittifak oluşturmak zaruri hâle gelmiştir. İmparator Manuel Komnenos, aynı hedef doğrultusunda rekabet ettiği Alman İmparatoru I. Friedrich Barbarossa'yı devre dışı bırakmak amacıyla uygun bir fırsat kollamaktaydı. 1159 yılında Alman İmparatoru Barbarossa'nın papalık seçimlerine müdahale ederek Roma Kilisesi ile ihtilafa düşmesi, Bizans İmparatoru açısından önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve Manuel bu durumda papanın tarafında yer alarak Hristiyan dünyasında sempati kazanmayı hedeflemiştir. Bu tavır, imparatorun dünyevî otorite karşılığında papalığın ruhani liderliğini tanımaya hazır olduğunu da ortaya koymuştur (Şahin, 2016: 154-157). Bununla birlikte, İmparator Manuel Komnenos'un Roma İmparatorluğu'nu yeniden diriltme idealine yönelik olarak papalıkla kurmaya çalıştığı bu ittifak girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Venedik, Dalmaçya ve Macaristan'da Bizans aleyhine faaliyet gösteren Katolik dinî çevrelerin çalışmaları, Roma ile yürütülen diplomatik girişimlerin etkinliğini azaltmış ve Doğu Roma'nın Batı siyasetindeki hareket alanını daraltmıştır (Gregory ve. Ermert, 2018: 306-309).

4.2.1.4. Balkanlar, Macaristan, İtalya ve Güneydoğu Avrupa ile ilişkileri

12. yüzyılın ilk yarısından itibaren Balkanlar'da şiddetlenen Bizans-Macaristan çatışmaları, imparatorluk siyasetinin çözülmesi gereken en önemli meselelerinden biri hâline gelmiştir. Macaristan'ın Dalmaçya üzerindeki stratejik konumu ve Alman İmparatorluğu ile Bizans toprakları arasında bir tampon bölge işlevi görmesi, bu çatışmanın ciddiyetini daha da artırmıştır. İmparator II. Ioannes Komnenos, Macar taht mücadelelerine müdahil olarak iç siyasal çekişmeleri derinleştirmeyi ve böylece Macar Krallığı üzerinde doğrudan bir nüfuz kurmayı hedeflemiştir (Ostrogorsky, 2019: 357-359). Her ne kadar Macar Kralı II. Béla doğrudan Bizans'a karşı askerî bir harekette bulunmamışsa da izlediği Bizans karşıtı politika ve bağımsızlık yanlısı Sırlara verdiği destek, bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. İmparator I. Manuel Komnenos, bu gerginliğin farkında olmakla birlikte hem doğuda hem batıda aynı anda ortaya çıkabilecek tehditleri bertaraf etmek amacıyla doğrudan bir müdahaleden kaçınmıştır. Ancak bu durum, 1141 yılında II. Géza'nın Macar tahtına çıkması ve Bizans aleyhine Almanlar ile Sırlarla geliştirdiği diplomatik temaslar neticesinde değişmiştir (Kinnamos, 2001: 58). Manuel, 1150 yılı sonbaharında Sırp isyanını bastırmasının ardından isyana dolaylı destek sağlayan II. Géza'ya bir ültimatol vermiş ve Galiçya Prensi Vladimirkko (1130-1152) ile ittifak kurarak Macaristan üzerine bir sefer başlatmıştır. Bu müdahalenin arka planında, Papalık'ın Macaristan üzerinde hegemonya kurma arzusu ve Bizans'a sadık feodal beylerin konumlarını tehdit etmesi etkili olmuştur. Sefer, Manuel'e meşru bir gerekçe kazandırmış ve bölgesel destek temin etmesini sağlamıştır (Kinnamos, 2001: 58-60).

İmparator, Tuna kıyısında Macaristan'a açılan kapı konumundaki Zeugminon Kalesi'ni ele geçirerek burayı müstahkem bir üsse dönüştürmüştür. Ruslar ile de meşgul olan II. Géza, bu kaybın ardından barış teklif etmiş; Macar esirlerinin iadesi ve Bizans ile müttefik olmayı kabul etmesi karşılığında bir anlaşma sağlanmıştır. Böylece Manuel'in Macaristan'a yönelik ilk askerî müdahalesi başarı ile sonuçlanmıştır. 1154 yılına gelindiğinde, Bizans'ın iç siyasetinde ortaya çıkan bir kriz, Macaristan ile olan ilişkileri de doğrudan etkilemiştir. Manuel'in kuzeni Andronikos Komnenos (ileride 1183-1185 yılları arasında Bizans tahtına geçecektir), Kilikya'daki Ermenilere karşı düzenlenen sefere komutan tayin edilmiş, ancak disiplin eksikliği ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle başarısız olmuştur (Kinnamos, 2001: 69). 1161 yılında II. Géza'nın ölümü ise, Manuel için Macar tahtına doğrudan müdahale etme fırsatı doğurmuştur. Géza, geleneksel Macar veraset sistemini ihlal ederek

kardeşlerinden biri yerine oğlu III. István'ı varis olarak belirlemiştir. Bu durum üzerine Géza'nın kardeşleri IV. István (daha önce 1154'teki Bizans-Macar savaşında Bizans safında yer almıştı) ve II. László Bizans'a sığınmışlardır. İmparator Manuel'in olası bir işgal girişiminden çekinen Macar aristokratları, III. István'ı tahtan indirerek II. László'yu tahta geçirmiştir. Bu gelişmeyi kendi lehine değerlendiren Manuel, Macar aristokrasisiyle iyi ilişkiler geliştirerek nüfuzunu artırmıştır (Kinnamos, 2001: 71). 1172 yılına kadar büyük ölçüde istikrarlı bir şekilde süren Bizans-Macar ilişkileri, bu tarihte III. István'ın ölümüyle birlikte yeni bir safhaya girmiştir. Tahtta yaşanan kargaşa neticesinde Macar ileri gelenleri, İmparator Manuel'den damadı ve Bizans kültürü içinde yetişmiş olan Béla'nın Macar Kralı olarak gönderilmesini talep etmişlerdir. Bu gelişme, Manuel'in diplomatik öngörüsünün bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Béla'nın Macar tahtına çıkması, Macaristan'ın fiilen Bizans'ın siyasi etkisi altına girmesine ve yıllardır süregelen rekabetin Bizans lehine neticelenmesine zemin hazırlamıştır (Ostrogorsky, 2019: 358-359).

Manuel Komnenos döneminde Bizans-Macar ilişkileri, imparatorun diplomatik yeteneği ve askeri stratejileri sayesinde Bizans'ın Balkanlar'daki nüfuzunu yeniden tesis ettiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Başlangıçta çatışmalarla şekillenen bu ilişkiler, Manuel'in politik manevralarıyla Bizans lehine istikrara kavuşmuştur. Macar tahtına Béla'nın geçirilmesi, Bizans'ın sadece askeri değil, diplomatik alanda da üstünlüğünü göstermiş; böylece imparatorluk, Orta Avrupa'da uzun süredir kaybettiği etkinliğini yeniden kazanmıştır.

4.2.3. Doğu ile İlişkiler

İmparator Manuel Komnenos'un doğu politikası, Bizans'ın Kilikya, Antakya ve Anadolu'daki çıkarlarını koruma hedefi üzerine kuruluydu. Manuel, hem Kilikya Ermenilerinin bağımsızlık girişimlerini bastırmak hem de Antakya Prinkepsliği ve Selçuklular gibi bölgesel güçlerin baskısını dengelemek için diplomasi ve askerî seferleri bir arada yürütmüştür.

4.2.3.1. Anadolu Selçukluları ile İlişkiler

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'da siyasi hâkimiyetini tesis ettikten sonra bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu süreçte, özellikle Türkmen unsurların Anadolu'ya yerleşmeleri teşvik edilmiş, yeni yerleşim birimleri

oluşturulmuş ve mevcut şehirler imar edilerek sosyo-kültürel yapıda derin dönüşümler yaşanmıştır. Böylece Anadolu, Türkiye Selçukluları döneminde kalıcı olarak Türklerin yurdu hâline gelmeye başlamıştır. Selçukluların bu yönüyle gerçekleştirdiği iskân ve bayındırlık faaliyetleri, ilerleyen dönemlerde Anadolu merkezli bir dünya imparatorluğu kuracak olan Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel zeminini hazırlamıştır (Köprülü, 2006: 75; Yinanç, 1944: 9-19). 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı Beyler önderliğinde Gazneli Devleti ile gerçekleştirilen Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasının ardından Selçuklular Horasan ve İran coğrafyasında devlet teşkilatlanmasını hızla gerçekleştirmişlerdir. Doğu sınırlarında siyasi bir istikrarın sağlanması, Selçuklu yönetiminin dikkatini batıya, özellikle de Anadolu'ya yöneltmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde yaşanan sorunlar, Anadolu'nun Türk yerleşimine açılmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Bizans'ın Doğu Anadolu'da izlediği hatalı siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî politikalar, bölgedeki gayrimüslim topluluklar olan Ermeniler, Süryaniler ve diğer etnik unsurlar arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve bazı grupların Selçuklu Türkleri ile temas kurmaya daha açık hâle gelmesine yol açmıştır (Turan, 1973: 51-52). Bizans İmparatorluğu, söz konusu dönemde izlediği hatalı siyasal ve yönetsel uygulamalar sonucunda, bünyesinde barındırdığı farklı etnik gruplarla olan bağlarını zayıflatmış ve bu unsurları devlete karşı yabancılaştırmıştır. Bu durum, İmparatorluğun dış tehditlere karşı iç dinamiklerden beslenen bir direniş gücü oluşturmamasını engellemiştir. Öte yandan, Türk akınlarının artmasıyla birlikte, Bizans ile Büyük Selçuklu Devleti arasında silahlı bir çatışmanın ortaya çıkması kaçınılmaz hâle gelmiştir. Nihayetinde, 26 Ağustos 1071 Cuma günü Sultan Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) arasında gerçekleşen Malazgirt Meydan Muharebesi, Selçuklu ordusunun kesin zaferiyle sonuçlanmış ve Anadolu'nun Türkler tarafından yurt edinilmesinin tarihsel süreci bu zaferle başlamıştır (Demirkent, 2005: 4-5; Alptekin, 1992: 209-210). Doğu Anadolu, yeni gelen Türkmen topluluklarının yerleşip birleştiği önemli bir bölge olmuştur. Bu sistematik fetih sürecinin doğal bir sonucu olarak Kutalmışoğulları da Anadolu topraklarına giriş yapmıştır. Kutalmışoğlu Süleyman Şah liderliğindeki Türkmenler, 1075-1085 yılları arasında gerçekleştirdikleri fetih hareketleri sonucunda, Ege ve Marmara kıyılarına kadar genişleyen bir alanı kontrol altına almayı başarmışlardır (Çay, 1987: 11-13). Kutalmışoğulları tarafından kurulan Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'ya yoğun Türk göçlerini teşvik etmiş ve bu süreç, bölgenin demografik yapısında Türkler lehine köklü bir dönüşüme yol açmıştır. Süleyman Şah, devletini kurduktan kısa süre sonra İstanbul Boğazı'na kadar ilerlemiş ve akıncı birlikleriyle Bizans İmparatorluğu üzerinde sürekli baskı kurmuştur. Onun 1082-1083

yıllarında gerçekleştirdiği seferlerin odak noktası ise Güneydoğu Anadolu'daki Kilikya Ermeni Prenslığı olmuştur. Bu seferler neticesinde Tarsus, Adana, Misis ve Anazarba şehirleri Selçuklu topraklarına katılmıştır (Koca, 2003: 33-35; Turan, 2005: 74-76).

Süleyman Şah'ın ölümünün ardından Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Kuzey Suriye seferine çıkmıştır. Bu seferin temel amacı, bölgede Melikşah'a bağlı emirler arasında çıkan hâkimiyet mücadelesini sonlandırmaktır. Süleyman Şah, Antakya seferi öncesinde vekil olarak Ebû'l-Kasım'ı bırakmıştır. Ebû'l-Kasım'ın ölümünden sonra ise idare, Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan Anadolu'ya gelene dek Ebû'l-Kasım'ın kardeşi Ebû'l-Gazi tarafından sürdürülmüştür (Yay, 2001: 17-18). Kılıç Arslan, İznik önlerine ulaştığında şehir bir süredir Bizans kuşatması altındaydı. Kardeşi Kulan Arslan ile şehre gelen Kılıç Arslan, beraberinde getirdiği yoğun Türkmen kitleleri sayesinde, İznik'i savunan Türk kuvvetlerinin direncini artırmıştır. Bu bağlamda Bizans ordusu İznik önlerinden geri püskürtülmüştür. Ardından Kılıç Arslan batıya yönelik dış politika hedeflerini ikinci plana almış, Bizans'la bir anlaşma yaparak kardeşi Kulan Arslan'ı İznik'te bırakmıştır. 1095 yılı sonlarında ise doğuya açılan güzergâhları güvence altına almak maksadıyla Malatya Seferi'ne çıkmıştır. Ancak aynı dönemde Haçlı Seferleri başlamış ve bu durum Türkiye Selçuklu Devleti için yeni bir tehdit teşkil etmiştir. 1096-1291 yılları arasında yaklaşık iki yüzyıl süren bu seferlerin ilki, Türkiye Selçuklularını ciddi biçimde sarsmış ve bu nedenle Kılıç Arslan başkentini Konya'ya taşımak zorunda kalmıştır (Mateos, 2000: 111-112). Kılıç Arslan'ın Şahin Şah, Mesud, Arap ve Tuğrul Arslan isimlerinde dört oğlu bulunmaktaydı. Onun ölümünün ardından üç yıl boyunca boş kalan taht, 1110 yılında Konya'da oğlu Şahin Şah tarafından devralınmıştır. Şahin Şah, iktidarını sağlama almak için öncelikle kardeşleri Mesud ve Arap'ı tutuklatmış, ancak her iki kardeş de bir süre sonra kaçarak kurtulmuştur. Mesud, Danişmendliler'e sığınmış, Arap ise Ankara'ya yerleşmiştir. Şahin Şah, kısa sürede devlet otoritesini yeniden tesis etmiş olsa da kardeşi Mesud'la girdiği taht mücadelesini kaybederek siyaset sahnesinden çekilmiştir (Koca, 2003: 97-99). Sultan Mesud'un tahta geçişinde, kayınpederi Danişmendli hükümdarı Emir Gazi'nin önemli bir desteği söz konusudur. Mesud'un iktidarını pekiştirdiği dönemde Bizans İmparatoru II. Ioannes, 1119 yılında Denizli üzerine bir sefer düzenleyerek şehri kolaylıkla ele geçirmiştir. Ardından 1121 yılında Batı Anadolu'ya yönelen yeni bir sefer gerçekleştirmiştir (Koca, 2003: 110-111).

Batı Avrupa, doğuya yönelik yeni bir Haçlı Seferi için hazırlık içerisindeyken, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos, Anadolu meseleleriyle yoğun şekilde ilgilenmiştir. Çünkü

imparatorluğun Anadolu'daki sınırları, özellikle Aleksios Komnenos döneminden itibaren Türk akınlarına maruz kalmış ve bu bölgelerdeki topraklar zamanla Bizans'ın kontrolünden çıkmaya başlamıştır. Bu durum karşısında Manuel, tahta çıkar çıkmaz Türk akınlarını durdurmak ve sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Anadolu'da yeni kaleler ve savunma noktaları inşa ettirmiştir (Esir vd., 1987: 397-399).

Manuel Komnenos'un Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan I. Mesud ile hem iyi hem kötü ilişkileri olmuştur. İkilinin ilk ciddi teması 1146 yılında yaşanmıştır. İmparator I. Manuel Komnenos, Bizans ile Selçuklu sınır hattında yer alan stratejik öneme sahip Prakana¹⁹ Kalesi'ni ele geçirdikten sonra, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud'a bir mektup göndererek Konya üzerine yürüyüşe geçtiğini bildirmiştir. Bu askerî harekât, Bizans'ın Anadolu'daki nüfuzunu yeniden tesis etme girişimlerinin önemli bir halkasını oluşturmuştur. Bizans ordusu, ilerleyişi sırasında Akşehir yakınlarında Selçuklu öncü kuvvetleriyle ilk kez karşı karşıya gelmiştir. Buradaki küçük çaplı çatışmaların ardından ordu Konya önlerine kadar ilerlemeyi başarmıştır. Kafesoğlu, Manuel'in Konya'ya karşı yapmış olduğu bu hücumu kanlı olarak aktarmıştır (1146). Devamla İmparatorun ordusu sayıca üstün olduğu gibi, dönemin şartlarına göre oldukça gelişmiş zırhlı birliklerden de oluşmuştur. Ancak Konya çevresinde başlayan muharebelerde Selçuklu birlikleri pusu ve baskın taktikleri uygulayarak Bizans ordusuna ciddi zayıflar verdirmiştir. Dönemin kroniklerinde, bu savaşta yaklaşık 20.000 Bizans askerinin hayatını kaybettiği aktarılmıştır. Çatışmalar uzadıkça, Manuel Komnenos hem doğudan Selçuklu 'ya yeni yardım kuvvetlerinin gelmesinden hem de Batı'dan ilerleyen Haçlı ordularının Bizans topraklarına yaklaşmakta olmasından endişe duymaya başlamıştır. Bu stratejik durum karşısında imparator, Konya kuşatmasını kaldırıp geri çekilme kararı almıştır. Geri dönüş sırasında Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunu Büyük Menderes Nehri kıyılarına kadar takip etmiş (Mateos, 2000: 301; Sümer, 2004: 340-341; Turan, 2005: 63-64; Kafesoğlu, 1972: 92-93). Taraflar arasında yapılan müzakereler sonucunda, Gümüşsu/Homa ve Eskişehir kalelerinin yıkılması, Bizans'ın Selçuklulara yüklü miktarda savaş tazminatı ödemesi kararlaştırılmıştır. Ancak İmparator Manuel, bu anlaşmanın bazı hükümlerini yerine getirmemiştir. Sultana altın göndermiş, Sublaion'un surlarını yıktırması, fakat Eskişehir'in tahkimatını korumuştur. Ayrıca Manuel Komnenos, Sultan Mesud ile iyi ilişkiler kurduğu süreçler de olmuştur. Hatta Manuel Komnenos, 1153-

¹⁹ Bizans ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında sınır olduğu bilinen Prakana bölgesinin konumuna dair birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların neticesinde en belirgin konum günümüzde Mersin'in Gülnar İlçesine bağlı Zeyne kasabası olarak kabul edilmiştir (Yalçın, 2022, s. 81).

1154 yıllarında Kilikya Ermenilerine karşı Sultan Mesud'tan yardım istemiştir. Manuel'in bu yardım çağrısını geri çevirmeyen Mesud, Kilikya Bölgesine iki defa sefer düzenlemiştir (Sümer, 2004: 341).

I. Mesud'un ölümünden hemen sonra yerine Sultan II.Kılıçarslan geçmiştir (1159). Tahta çıkışının hemen ardından, devletin yönetimi üzerinde yoğun bir mücadele başlamıştır; bu mücadele özellikle kardeşler ve damatlar arasında kendini göstermiştir. Kılıç Arslan, devletin siyasi ve toprak bütünlüğünü koruma gerekliliğini ön planda tutarak kardeşi Dolat'ı etkisiz hâle getirmiştir. Bu gelişmeler, en küçük kardeşi Şahinşah'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Ankara ve Çankırı yöresine çekilmesine ve burada nispeten özerk bir konum elde etmesine yol açmıştır. Söz konusu olaylar, dönemin siyasi istikrarını etkilemiş ve hanedan içi mücadelelerin, bölgesel otoriteyi şekillendirmedeki rolünü gözler önüne sermiştir. İşte tam bu noktada hanedan içindeki çekişmelerden yararlan isteyen bazı Türkmen beylikleri ve Ermeniler bazı şehirleri ele geçirmiştir. Ancak kısa bir süre sonra II. Kılıçarslan bu şehirleri geri almıştır (Ayönü, 2007 s. 64). Anadolu'da II. Kılıç Arslan'a karşı etkin bir güç dengesi oluşturmak isteyen I. Manuel, kapsamlı bir ittifak stratejisi izlemiştir. Öncelikle Suriye'deki Franklarla temasa geçti ve onlarla bir anlaşma sağlamış; ardından Danişmendli Yağıbasan ile politik bir iş birliğine yönelmiştir. Stratejisini daha fazla güçlendirmek isteyen imparator, II. Kılıç Arslan'ın Çankırı ve Ankara meliki olan kardeşi Şahinşah'ı, saltanat mücadelesinde kendisine destek vereceği taahhüdüyle bu ittifaka dahil etmiştir. Bu süreçte, daha önce II. Kılıç Arslan'ın yanında yer alan Kayseri Meliki Danişmendli Zünnûn ile Malatya hâkimi Danişmendli Zülkarneyn'in de katılımıyla, Bizans önderliğinde II. Kılıç Arslan'a karşı sağlam bir cephe kurulmuştur. Fakat ilerleyen süreçlerde bu ittifaklara karşı sıkışan II. Kılıçarslan İstanbul'a gitme kararı almıştır (1162). Niyeti İmparator Manuel ile görüşerek kendisine karşı birleşen ittifakın etkisini kırmaktır (Ayönü, 2007, s. 70). Kafeoğlu'nun aktardığına göre II. Kılıçarslan İstanbul'a gittiği vakit el üstünde tutulmuştur. İmparator Manuel Komnenos ile kendisine karşı yapılan bu ittifakları bozmak amacıyla anlaşma yapılmıştır (Kafesoğlu, 1972: 94). Bu anlaşmaya göre;

- Selçuklu Sultanı ömrü boyunca İmparator'a düşman olanlara düşman, dost olanlara ise dost olacak,
- Ele geçireceği şehirlerden daha büyük ve daha önemli olanlarını İmparator'a verecek,
- Düşmanların hiçbiri ile İmparator izin vermedikçe barış yapmayacak,

- Gerektiğinde müttefik olarak Bizanslıların yanında yer alacak ve mücadele ister doğu da ister batı da olsun tüm ordusu ile gelecek,
- Selçuklu Devleti'ne bağlı Türkmen toplulukları Bizans topraklarına zarar verdiğinde onları cezalandıracaktır. (Kinnamos, 2001, s.151).

Urfalı Mateos eserinde sadece II. Kılıçarslan'ın İstanbul'a gittiğinden ve İmparator'un ölümüne kadar Sultan Kılıçarslan'ın ona itaat edeceğinden bahsetmiştir (Mateos, 2000: 334).

Bu anlaşma sonucunda ilişkiler iyi ilerlemiş olsa da Türkmenlerin Bizans'ın uc bölgelerine yaptığı akınlar neticesinde kötüye dönmüştür. Manuel Komnenos, II. Kılıçarslan'a Türkmenlerin yapmış olduğu akınlardan rahatsız olduğu belirtmiştir. Anlaşma maddelerini hatırlatmıştır. II. Kılıçarslan Türkmenleri uyarmıştır. Buna rağmen Türkmenler, Sandıklıya da saldırdı. II. Kılıçarslan'ın telkinlerine rağmen sorunun çözülmediğine kanaat getiren Manuel, savaş maksadı güderek 1173 yılında Alaşehir'e kadar gelmiştir. Herhangi bir savaşa hazır olmayan II. Kılıçarslan, Türkmenlerin yaptığı akınlardan sorumlu olmadığını belirtmiştir. Manuel kendince bir önlem almaya çalışarak Eskişehir yakınlarında bulunan Dorylaion Kalesini (Eskişehir/Şarhöyük) ve Menderes Ovasındaki Sublaion (Denizli/Homa) kalelerine garnizonlar yerleştirmiştir. Ancak aldığı bu önlemlerde işe yaramamıştır. Son olarak II. Kılıçarslan'a 1162'de yapılan anlaşmayı yenileme teklindi bulunmuştur. II. Kılıçarslan teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Manuel, ordusunu toplayarak büyük bir sefere çıkmaya karar vermiştir. (1175) (Özaydın, 2022: 400). Süryani Michael, gelişen bu olaylar hakkında kroniğinde geniş bilgilere yer vermiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeleri genel olarak 1176 yılı içinde aktarmıştır. Michael "1176 yılında Bizans İmparatoruna bir yaban domuzu saldırdı ve imparatorun bu saldırı neticesinde öldüğü söylentisi yayıldı. Kılıçarslan, imparatorun topraklarına baskın düzenleyerek birçok kişiyi esir aldı ve birçok yeri yağmaladı. Ancak imparator yaralarından kurtuldu ve birçok asker topladı. Yanında kendisine kaçan Danışmend'in iki oğlu da vardı ve onları askeri komutan olarak atadı. Onları kendinden önce gönderdi. Kendisi de elçilerin peşinden gitti ve birçok Türk'ü yok etti. Uç Türkleri gizlice kuzeye ilerledi ve Bizanslılardan 100.000 kadın ve çocuğu esir aldı. Öldürülen erkeklerden bahsetmiyorum bile" diyerek olayları aktarmıştır (Michael, 2013: 211-212; Özaydın, 2022: 400). Michael ile Özaydın bahsettiği olaylar birbiri ile bağlantılı olarak gelişmiş ve son olarak 1176 yılında büyük bir savaş cereyan etmiştir. Manuel büyük bir ordu toplayarak Anadolu'ya geçmiştir. Kafesoğlu'nun aktardığına göre Bizans ordusunun sayısı 100.000'i aşmış ve orduya Frank, Macar, Peçenek kuvvetleri de destek

vermiştir (Kafesoğlu, 1972: 95). İmparator Manuel'in sevk ve idaresindeki Bizans ordusunun, Balıkesir'den hareket ettiği ve güzergâh olarak Sardes, Alaşehir, Laodikeia (Denizli), Khonai (Honaz), Lampis (Dazkırı), Dinar ile Sozopolis (Uluborlu) üzerinden geçerek Homa yönünde, harabe durumundaki Miryokefalon Kalesi'ne doğru ilerlemiştir. Miryokefalon'un tam mevkisi yönünde birçok görüş mevcuttur. Muharrem Kesik Miryokefalon'u *Karamıkbeli* (Yalvaç'ın kuzeybatısı) olarak ifade etmiştir (Kesik, 2006: 446; Özaydın, 2022: 400). Savaşın ilerleyiş sürecinde Selçuklu kuvvetlerinin, ordunun geçeceği stratejik geçitleri ve dar yolları önceden kontrol altına alarak Bizans ordusunun hareket kabiliyetini kısıtladıkları, ayrıca yıpratma amacıyla sık sık baskınlar düzenlemişlerdir. Selçuklular, Bizans ordusunun ikmal hattını zayıflatmak için bölgedeki ekinleri ve otlakları yakıp tahrip etmiş, su kaynaklarını da kirletmişler. Bu durum sonucunda askerler arasında salgın hastalıklar baş göstermiş ve önemli ölçüde zayıflamıştır. Ordunun zor koşullar altında ilerlediği bu dönemde Sultan II. Kılıç Arslan'ın bir kez daha barış teklifinde bulunduğu, ancak İmparator Manuel'in komutanlarının ihtiyatlı olma yönündeki uyarılarına rağmen savaşı sürdürme kararlılığını koruduğu rivayet edilmiştir (Özaydın, 2022: 400). Bu kararlılık ona pahalıya mal olmuştur. Selçuklu orduları Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır (17 Eylül 1176). İmparator, yüklü miktarda savaş tazminatı vermeyi kabul etmiştir (Kafesoğlu, 1972: 95).

Manuel Komnenos dönemi, Bizans-Selçuklu-Ermeni ilişkilerinin askerî seferler ve bölgesel denge politikaları ekseninde şekillendiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Anadolu'nun stratejik önemi ve Selçuklu akınları, Bizans'ın bu bölgedeki askerî ve idari yapısını sürekli test etmiş, imparator Manuel'in hem seferler düzenlemesini hem de diplomatik ittifaklar kurmasını zorunlu kılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki yerleşim politikaları ve Türkmen unsurların faaliyetleri, bölgenin demografik ve kültürel yapısında kalıcı dönüşümlere yol açmıştır. Manuel Komnenos, Kilikya Ermenileri ve Selçuklu hükümdarlarıyla ilişkilerinde hem çatışma hem iş birliği yöntemlerini kullanmış, Anadolu'daki Bizans otoritesini korumaya ve genişletmeye çalışmıştır. 1176 Miryokefalon Savaşı gibi kritik askerî çatışmalar, Bizans ordusunun coğrafi ve lojistik koşullardan nasıl etkilendiğini ve bölgedeki hâkimiyetin sınırlarını göstermesi açısından önemli bir gösterge olmuştur. Genel olarak, bu dönemdeki askerî harekâtlar, diplomatik girişimler ve yerel güç dengeleri, Bizans-Selçuklu-Ermeni ilişkilerinin karşılıklı bağımlılık, rekabet ve ittifaklar çerçevesinde geliştiğini ortaya koymaktadır. Manuel'in stratejik tercihleri hem kısa vadeli güvenlik hem de uzun vadeli bölgesel dengeyi gözetten bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

4.2.3.2. Danişmentliler ile İlişkiler

Batı dünyası, doğuya yönelik yeni bir Haçlı Seferi'nin hazırlıklarıyla meşgulken, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos ise tüm enerjisini Anadolu meselelerine yoğunlaştırmıştır. Zira İmparatorluk topraklarının Anadolu'daki sınır bölgeleri, özellikle Aleksios Komnenos döneminden itibaren artan Türk akınlarına sürekli maruz kalmış ve bu nedenle bölgedeki arazi kayıpları giderek artmıştır. Söz konusu Türk akınları, Bithynia²⁰ eyaletine ve İznik-Eskişehir arasında yer alan Malagina havzasına kadar ulaşırken, güney hattında ise Menderes Ovası ve Ege kıyılarına kadar yayılmıştır (Turan, 2005: 63). Bu tehdit karşısında Manuel, tahta geçer geçmez ilk olarak Anadolu sınırlarının güvenliğini sağlama yönünde önlemler almış; yeni tahkimat bölgeleri ve kaleler inşa ettirerek Türk ilerleyişine karşı savunma hatlarını güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak imparatorun Bithynia bölgesine sevk ettiği askeri birlikler, Türk akınlarının  n n  kesmede yeterli olamamıştır. Nitekim 1146 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud, Bizans'ın Suriye ve Kilikya ile bağlantısını sağlayan, Isauria (Dağlık Kilikya'da yer alan eyalet) bölgesindeki stratejik Prakana kalesini ele geçirmiştir (Mateos, 2000: 302-303). I. Mesud'un ölümünden sonra yerine geçen II. Kılıçarslan ile kardeşleri arasında taht mücadeleleri yaşanmıştır. Bunu kendi lehlerine çevirmeye çalışan diğer Türk Beylikleri, Ermeniler ve Bizanslılar Anadolu'da bir takım ilhak girişimlerine başlamıştır. Bu gelişmelerin ardından ilk olarak Danişmendli Sivas Meliki Yağıbasan hem Selçuklu yönetimindeki karışıklıktan faydalanarak hem de şahinşah, yeğenleri Zünnûn ve İbr him ile Malatya Em ri Zülkarneyn'in desteğini alarak Kayseri  zerine yürümüştür. Ancak iki taraf arasında çıkması muhtemel olan çatışma dönemin din adamlarının araya girmesiyle engellenmiştir. Fakat din adamlarının bu barışçıl girişimleri kısa süreli bir uzlaş sağlanmış, yalnızca geçici bir istikrar yaratabilmiştir. Kısa bir süre sonra Danişmendli Yağıbasan, N reddin Mahmud'un desteğiyle hızla Elbistan'a yönelmiş ve bölgedeki nüfusu yaklaşık 70.000 kişiyi Ceyhan evresinden Danişmendli topraklarına sevk ederek Selçuklu kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiştir. Bu durum, bölgedeki siyasi istikrarı tehdit eden ciddi bir gerilimi ortaya koymuştur. Ancak dini liderlerin araya girmesiyle büyük bir çatışma  nlenmiş ve iki taraf arasında geçici bir barış sağlanmıştir. II. Kılıç Arslan,

²⁰ Günümüzde Marmara ve Batı Karadeniz bölgelerinde yer alan İznik (Bursa), Bilecik, Kocaeli, Yalova, Sakarya, Düzce, Bolu, Karabük, Zonguldak ve Bartın illerinin bulunduğu alan, tarihte Bithynia (Bitinya) bölgesi olarak anılmıştır. Söz konusu bölgede, farklı dönemlere ait çok sayıda antik kent ve çeşitli tarihi eserler günümüze ulaşmıştır <https://bolu.ktb.gov.tr/TR-362365/7-bitinya-rotasi-projesi.html> (Erişim: 02.11.2025)

Aksaray civarında gerçekleştirdiği mücadelede zafer elde etse de Danişmendli sorununun köklü bir çözümünü sağlayamamış ve Yağıbasan ile sınırlı bir uzlaşma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Danişmendliler ile sınırlı bir uzlaşma yapmasının altında Kilikya Ermenilerinin faaliyetleri olmuştur (1155) (Özaydın, 1993: 472; Ayönü, 2007: 63-64). II. Kılıç Arslan, Ermeni prensi II. Toros'un (1144/1145-1169) kardeşi Stephan'ın Maraş beyinin bir Ermeni köyüne müdahalesi ve bölgedeki yağmalama faaliyetleri üzerine sefere çıkmıştır. Selçuklu ordusunun üstün gücü karşısında direnemeyeceğini anlayan Stephan, ağabeyi II. Toros'un onayıyla Petrus Kalesi'ni teslim etmiş ve Sultan ile bir barış anlaşması yapmıştır. Bu olay, sadece geçici bir siyasi çözüm sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki güç dengelerinin Ermeni-Selçuklu ilişkilerini doğrudan etkilediğini ortaya koymuştur (Ayönü, 2007: 64). Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos, I. Mesud'un ölümünden sonra yerine geçen II. Kılıç Arslan'ın Anadolu'da giderek artan siyasî gücünü Bizans'ın bölgesel çıkarları açısından bir tehdit unsuru olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle doğrudan askerî çatışmaya girmek yerine, Anadolu'daki güç dengelerini kendi lehine çevirmeyi hedefleyen diplomatik bir politika benimsemiştir. İmparator, bu stratejinin bir parçası olarak Selçuklu Sultanı'na karşı geniş bir ittifak kurma çabasına girişmiştir. İlk olarak Suriye'deki Frank güçleriyle bir anlaşma sağlamış, ardından Anadolu'nun önemli beyliklerinden Danişmendli Yağıbasan ile iş birliği yapmıştır. Bunun yanı sıra, Selçuklu tahtının diğer varislerinden olan Çankırı ve Ankara meliki Şahinşah'ı, saltanat mücadelesinde kendisini destekleyeceği vaadiyle kendi safına çekmeyi başarmıştır. Böylece Bizans, Anadolu'daki yerel hanedanlar arasındaki çekişmeleri ustalıkla kullanarak, Türk beylikleri arasında kendi çıkarlarını destekleyecek bir güç birliği meydana getirmiştir. Bu ittifaka daha önce II. Kılıç Arslan'ın yanında yer alan Danişmendli beylerinden Kayseri meliki Zünnûn ile Malatya hâkimi Zülkarneyn'in de katılması sonucunda, Bizans önderliğinde Sultan'a karşı güçlü bir cephe teşekkül etmiştir. II. Kılıç Arslan, bu gelişmeden haberdar olunca diplomatik girişimlerle ittifakı dağıtmaya çalışmıştır. Bu amaçla, Bizans İmparatoru'na Bithynia emiri Süleyman aracılığıyla elçiler göndererek elinde bulunan Bizanslı esirleri serbest bırakma karşılığında barış teklifinde bulunmuştur. Ancak İmparator Manuel, bu teklifi kabul etmeyerek müzakereleri sonuçsuz bırakmıştır. Barış girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine II. Kılıç Arslan, Danişmendli Yağıbasan ile müzakere yoluna gitmiş ve Elbistan ile çevresinin kendisine bırakılması koşuluyla uzlaşma arayışında bulunmuştur (1160). Ancak bu girişim de netice vermemiştir. Yağıbasan, Bizans desteğini de arkasına alarak siyasî konumunu güçlendirme yönünde adımlar atmış, hatta II. Kılıç Arslan'ın eşi ve Erzurum hâkimi İzzeddin Saltuk'un kızıyla evlenerek Sultan'a karşı açık

bir meydan okuma sergilemiştir. Bu olay üzerine öfkelenen II. Kılıç Arslan, Yağıbasan üzerine sefer düzenlemişse de Bizans ve Anadolu'daki diğer beyliklerin desteğini arkasına alan Yağıbasan karşısında başarı elde edememiştir (Turan, 2005: 215; Ayönü, 2007: 70).

I. Manuel dönemi Anadolu siyaseti, çok aktörlü bir güç mücadelesi ekseninde şekillenmiş; Anadolu Selçukluları taht ve iç çekişmelerle uğraşırken, Kilikya Ermenileri özerkliklerini korumak için esnek ittifaklar kurmuş, Danişmendliler hem bölgesel nüfuzlarını güçlendirmiş hem de Bizans ile stratejik iş birliği yapmış, Bizans ise diplomasi ve ittifaklarla doğudaki gücünü geçici olarak pekiştirmiş. Bu dinamikler, Anadolu'daki siyasi istikrarsızlığın, çok taraflı çekişmelerin ve geçici dengelerin ortaya çıkmasına yol açmış; her aktör, kendi çıkarını maksimize etmek için hem askeri hem diplomatik yolları kullanmış. Böylece 12. yüzyılın ortalarında Anadolu'da oluşan güç dengeleri, Selçuklu, Bizans, Danişmendliler ve Kilikya Ermenileri arasındaki karmaşık etkileşimlerin bir sonucu olmuştur.

4.3. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenileri ile İlişkileri

I. Manuel Komnenos'un (1143–1180) saltanatı, Bizans'ın Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki sınır güvenliğini sağlamaya odaklandığı bir dönem olarak öne çıkmış. Bu bağlamda Kilikya Ermenileri ile olan ilişkiler hem diplomatik hem de askerî girişimler üzerinden yürütülmüş. Manuel, bölgedeki Ermeni beyliklerinin Bizans'a doğrudan tâbi olmasını sağlamak yerine, onları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirecek bir politika izlemiştir.

4.3.1. Askeri ve Siyasi ilişkiler

Manuel Komnenos dönemi Kilikya Ermenileri ile ilişkiler, yalnızca diplomasiye değil, aynı zamanda askerî ve siyasî ittifaklara da dayanmıştır.

4.3.1.1. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenileri ile İlk Temasları

İmparator Manuel, tahta geçtikten bir süre sonra daha Kilikya bölgesinde kalmış ve daha sonra Byzantion'a dönmüştür. İmparatorun Bizans'a döndüğünü duyan Antakya prinkepsi Raymond Kilikya üzerine saldırmıştır. Raymond'un girişimini babasına karşı ihanet sayan Manuel, kendisi askerlerinin başında bulunamayacak olsa dahi bir bölgeye karadan ve denizden olmak suretiyle bir ordu göndermiştir (1144) Bu ordunun başına soyları

Kontostephanos'lara dayanan Andronikos ve Ioannes ile gittiği savaşlarda uzman olan Porsuk (Prosuhk) olan kumandan görevlendirilmiştir. Denizden giden donanmaya ise soyadı Branas olan Demetrios kumandanlık etmişti. Sonuç itibariyle Porsuk (Prosuhk) ve iki Kontostephanos Kilikya sınırlarına varınca Antakyalılar tarafından ele geçirilmiş olan Romalıların kalelerini kısa zamanda geri almışlardır. Raymond ile savaşarak onu geri püskürtmüşlerdir. Onların askerî açıdan çok zayıf vermelerine sebep olmuşlardır. Böylece Antakyalılar Kilikya bölgesinden çıkmışlardır. Bu sayede Kilikya Ermenilerine karşı göz dağı verilmiştir (Rençber, 2017: 2123; Kinnamos, 2001: 31). Nitekim Manuel'in tahta geçtiği esnada Kilikya Ermeni tehlikesi geçmemiştir. Manuel Komnenos'tan önce babası Ioannes Komnenos Kilikya Ermenilerine ait olan Anabarza ve Vahga kalelerini ele geçirmiş ve dönemin Ermeni prensi Leo'u iki oğlu ile Konstantinopolis'e götürmüştür (1137). Fakat Leo'nun oğlu Toros bulunduğu yerden kaçmış ve Kilikya'ya gelmiştir. Kilikya Ermenilerinin başına geçmiştir. Kilikya'ya geldikten sonra tekrar Ermenileri tekrar kendi etrafında örgütlemeye başlamıştır. Kilikya bölgesinde bulunan halkları Bizans'a karşı isyan etmeleri konusunda teşvik etmiştir. Ioannes'in daha önce babası Leo'dan almış aldığı Anazarba ve Vahka kalelerini geri almıştır. (1144)²¹. (Hetum Vekayinamasi, 1946: 4; Kinnamos, 2001: 93).

Bu dönem, Bizans'ın Kilikya üzerindeki kontrolünü yeniden tesis etme çabalarıyla, Ermeni beylerinin bağımsızlık eğilimlerinin keskin biçimde çatıştığı bir süreci yansıtmaktadır. Ioannes Komnenos döneminde başlayan Bizans-Ermeni mücadeleleri, Manuel Komnenos devrinde de devam etmiş; bölge, Bizans'ın doğu politikasında devamlılığın sembolü hâline gelmiştir. Antakya Prinkepsi Raymond'un saldırısı, Bizans'ın hem Latin hem Ermeni unsurlara karşı aynı anda mücadele etmek zorunda kaldığını göstermektedir. Her ne kadar Manuel'in gönderdiği sefer kuvvetleri kısa vadede başarı sağlamış olsa da Toros'un yeniden Kilikya'da örgütlenmesi Bizans'ın kalıcı bir hâkimiyet tesis etmesini engellemiştir. Böylece Kilikya, 12. yüzyıl ortalarında Bizans'ın doğu sınırında hem askerî hem siyasi açıdan sürekli bir çatışma alanı hâline gelmiştir.

²¹ Abu'l-Farac'in aktardığına göre Kilikya hâkimi Ermeni Leo, İstanbul'da ölmüş, oğlu Toros bir dilenci gibi yaya olarak kaçmış ve Kilikya'ya gelmiştir. O, Mar Athanasius'a giderek Allah'ın atalarından kalma mirasını kendisine iade için dua etmesini istemiştir ve dua sırasında bir atın bedelini hediye olarak vermiştir. Bu adama on iki Ermeni katıldı ve bunlar evvela Amuda kalesine hücum ettiler. Kaledeki kimseler efendilerinin gelmiş olduğunu görünce sür'atle teslim olmuştur. O, kaleye girerek burada bulunan Yunanlıları öldürmüştür. Bu yüzden kalelerde bulunan Yunanlılar ondan korkmuştur; o da birçok mevkileri zorluk çekmeden zapt etmiştir. (Abu'l-Farac, 1950, s. 385).

4.3.1.2. Manuel Komnenos'un Andronikos Komnenos'u Kilikya'ya Göndermesi

İmparator Manuel Komnenos Batı seferleri ile uğraşırken Kilikya Ermenileri bölgedeki siyasi faaliyetlerini hızlandırmıştır. Ermeni Toros, Bizans hanedanlığına ait olan yerleri ele geçirmiştir. Başkumandanlık Kilikya'ya sefer düzenleyemeyeceği için o sıralarda imparatorluk sarayında ikamet eden kuzeni Andronikos Komneneos'u Kilikya bölgesine göndermiştir.²² İmparator Manuel Kilikya seferine önem verdiği için kuzeni Andronikos Komnenos'u başkumandanlık rütbesine getirmiştir. Üstelik Manuel, Kıbrıs'tan gelen vergilerin hepsini ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için Andronikos'a vermiştir. Toros'un Misis'de bulunduğu sıralarda Andronikos Kilikya'ya gelmiştir (1152). Andronikos Toros'un üzerine saldırmak ve savaş açmak için bir engelinin olmamasına rağmen harekete geçmemiştir. Böylece eline geçen bu önemli fırsatı geri çevirmiştir. Andronikos, Kilikya'ya bölgesine geldiğin ilk andan itibaren bir anda gönderilme amacını unutmuş gibi tavırlar sergilemiştir. Onun yaptığı tek icraat çadırında keyif yapmak olmuştur. Kendi tembelliği askerlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Kumandalarının bu tavırları sergilemesi askerlerinde tembelleşmesine neden olmuştur. Toros Andronikos'un bölgeye geldiğini bildiği için sürekli olarak teyakkuz halinde beklemiştir. O, emrinde bulunan herkesin saldırılara karşı hazırlıklı olmasını emretmiştir. Aynı zamanda Andronikos'un hal ve hareketlerini takip etmekten geri kalmamıştır. Bu nedenle kendisi Andronikos'a saldırmayı uygun görmüştür. Toros, doğru zamanı bulmak amacıyla epeyce bir süre beklemiştir. Nihayet ay ışığının vurmadığı bir gece aralıksız yağmurlar yağarken Toros'un ordusu harekete geçirmiştir. Andronikos bu saldırıyı çok geç öğrenmiştir (Kinnamos, 2001, s. 95). Andronikos esasen Toros ile yapacağı bir savaşa hazırlanmıştır. Ancak bu hazırlık düşünülmenden ve mantık dışı olacak şekilde planlanmıştır. Andronikos kendisine ait olan orduyu sağ, sol, orta gibi birliklere ayırmadan hepsini düz -baş, gövde, kol- olacak şekilde

²² Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers'in 1149'da Haleb'in Türk hükümdarı Atabeg Nureddin Mahmud Zengi (1146-1174) ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmesi üzerine Antakya'nın idaresini üstlenmişti; serbest ve bağımsız bir hayatı tercih ettiğinden dolayı, o zamandan beri kendisine teklif edilen birçok soylu koca adayını beğenmeyerek reddetmiştir. Manuel Komnenos Konstance'nin dul kaldığını öğrendiği zaman evlenmesi için Caesar (Ioannis Rogerios, ölen ablası Maria'nın eşi) oraya -Manuel'in amacı Antakya üzerinde hakimiyet kurmak ve Kilikya Ermenileri ile daha yakından mücadele etmektir- göndermiştir. Kostance, Manuel 'in eniştesini beğenmemiş Caesar İstanbul'a geri dönmüştür. Caesar İstanbul'a geldikten sonra hastalanmıştır. Hastalığından sonra ise farklı bir yaşam tarzı benimseyerek keşiş olmuştur. Konstance ise 1153 yılında, kralın hizmetindeki genç ve yakışıklı şövalye Renaud ile evlenmeye karar vermiş; bu kararını devletin resmi naibi durumunda olan Kudüs kralına bildirip onun rızasını almak istemiştir. Bunun üzerine Renaud, bu sıralarda ordusuyla beraber Askalan önlerinde bulunan metbûu Kral Baudouin'in yanına giderek Konstance'ın kararını bildirmiş; onun rızasını aldıktan sonra hemen Antakya'ya dönüp Konstance ile evlenmiştir. Böylece Renaud de Châtillon, Antakya Prinkepsi sıfatıyla devletin başına geçmiştir (1153) (Altan, 2013, s. 2; Kinnamos, 2001, s. 93-95).

birleştirmiştir. Toros ise askerleri birbirlerini takviye edecek düzende küçük birlikler halinde mevzilendirmişti. Ordular birbiri ile karşılaştığı ilk anda savaşın sonucu aslında belli olmuştur. Çünkü Toros'un ordusu dağılmadan ilerlerken Andronikos'un ordusu savaşın ilk anından itibaren gevşek tutumlarla dağılmaya başlamıştır. Toros'un galibiyeti kutlamaya başladığı an Andronikos sürpriz bir cesaret hamlesi yapmıştır. Andronikos, Toros adamlarını beklerken bir anda atının dizginlerini boşaltarak Toros'un üstüne atılıp kalkanına mızrağın darbesini indirip Toros'u atından düşürmüştür. Bu darbeden sonra Andronikos, Toros'a esir düşmeden elinden kurtulmuştur. Andronikos'un cesareti takdire şayandır ancak sonrasında Manuel Komneneos'a karşı girişmiş olduğu faaliyetler ona hapis yollarını göstermiştir (Kinnamos, 2001; Abu'l-Farac, 1950: 392; Khoniates, 2020: 95-96; Ayönü, 2014: 109).²³ Kinnamos'a göre Andronikos Komnenos'un mizacında iktidar hırsı ve saltanat arzusu her zaman var olmuştur. Ancak İmparator Manuel Komnenos, onun bu eğilimlerini fark etmiş ve ilgisini başka yönlerle çekerek bir süreliğine dizginlemeyi başarmıştır. Ne var ki 1152 yılında Kilikya'da yaşanan talihsiz bir olayın ardından Manuel, Andronikos'u kimsenin bulunmadığı özel bir görüşmede sert biçimde azarlamıştır. Bu olay, Andronikos'un onuruna dokunmuş ve içten içe imparatora karşı bir kin beslemesine neden olmuştur. Kinnamos'un aktardığına göre Andronikos, bu öfkesinin etkisiyle Manuel'in ava çıktığı bir sırada ona karşı bir suikast girişiminde bulunmuş, ancak bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Kinnamos, 2001: 95-99).

1152 yılında gerçekleşen Andronikos Komnenos'un Kilikya seferi, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki otoritesini yeniden tesis etme çabasının bir parçasıydı. Ancak sefer, askeri disiplinin zayıflığı ve komuta kademesindeki koordinasyon eksikliği nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum, Bizans'ın Batı seferleriyle meşgul olduğu dönemde Doğu sınırlarındaki etkinliğini kaybetmeye başladığını göstermektedir. Toros'un stratejik hazırlığı ve bölgeyi iyi tanınması, Ermeni kuvvetlerine belirgin bir üstünlük kazandırmıştır. Buna karşılık Andronikos'un kararsız tutumu, ordunun dağılmasına ve Bizans'ın sahada etkisiz hale gelmesine yol açmıştır. Bu olay, Bizans'ın askeri başarısızlıklarının yalnızca dış etkenlerden değil, iç yönetsel zafiyetlerden de kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

²³ Ermeni Simbat'a göre bu durum şöyle gelişmiştir: "Ermeni Toros, Bizanslılara ait olan Til ve Misis'i geri almıştır. Bu durum karşısında Manuel, Andronikos'u Toros üzerine göndermiştir. Andronikos 12.000 atlı asker ile Misis şehrine gelmiş ve Toros'a-İşte babanı bağladığımız zincir yanımızdadır ve seni onunla esir edeceğiz-tehditkâr sözler savurmuştur. Toros, onun sözlerine daha fazla dayanamayarak Andronikos ve ordusuna saldırarak onları mağlup etmiştir" (Simbat, 1946, s. 55).

4.3.1.3. Manuel Komnenos'un Kilikya Ermenilerine Karşı Türkiye Selçuklularından Yardım İstemesi

Leo (1129/1130–1137)'nin ölümünden sonra yerine geçen II. Toros (1144/1145-1169) özellikle Bizans'tan ele geçirdiği büyük topraklarla imparatorluğunu daha çok genişletmiştir. II. Toros'un toprak genişletme faaliyetleri sadece Kilikya'nın iç yerlerinde değil, deniz kıyısına kadar gelmiştir. Manuel, onun bu güçlenmesinin önüne geçebilmek amacıyla Sultan Mesud (1116-1155) ile bir ittifak anlaşması yapmayı düşünmüştür. Sultan Mesud için Toros, Bizanslılar ile ittifak yapacak kadar bir tehlike oluşturmamıştır (1153). Ancak Toros bazı zamanlarda Selçuklu topraklarına saldırmış ve yaptığı saldırılarda 3.000 Türk'ün ölümüne sebep vermiştir (Kesik, 2003: 111-112; Öngül, 2016: 60). Kendi çıkarlarını ön planda tutan Sultan Mesud, Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un ittifak teklifini kabul etmiştir. İmparator Manuel, ikili ittifakın bir nişanesi olarak Sultan Mesud'a bol miktarda altın ve gümüş göndermiştir. Bu hediyeleri kabul eden Sultan Mesud, yanına Dânişmendli Yağıbasan'ı alarak ordusuyla Ermeni Toros'un üzerine yürümüştür. Sultan Mesud'un geldiğini gören Ermeniler büyük bir korkuyla hemen dağlara kaçıp geçitleri tutmuşlardır. Ermenilerin direneceğini anlayan Sultan Mesud, Toros'a elçi göndererek "Biz senin memleketini tahrip etmek için gelmedik. Bize itaat edip cebren almış olduğun toprakları imparatora iade et. O zaman bize bir evlat ve dost olacaksın" demiştir. Sultan'ın savaşmak yerine dost olmak için yaklaşması -Sultan Mesud'un asıl amacı savaşmak ama ordusunu zora sokmak istememiştir- üzerine sevinen Toros, elçileri birkaç gün alıkoyduktan sonra kararını vermiştir. Elçiler vasıtasıyla Sultan'a "Bir hükümdar olan sizlere gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Çünkü siz bizim gelişmemizi hiçbir vakit kıskanmadığınız gibi topraklarımızı da tahrip etmediniz. Fakat bizim memleketimizi Romalılar'a (Bizanslılar) vermek hususuna gelince bunu asla kabul edemeyiz" şeklinde yanıt vermiştir. Sultan, Toros'un bu davranışı karşısında onun üzerine yürümemiştir. O, bir dostluk ve ittifak ahitnamesi yazdırmıştır. Yeminle tasdiklediği bu ahitnameyi bir elçi vasıtasıyla Ermeni Toros'a göndermiştir. Böylece Bizans'ın ittifakı neticesinde Sultan Mesud'un ilk Kilikya seferinden kimse zarar görmemiştir (Kesik, 2003: 112; Turan 2016İ: 216).

İmparator Manuel, Sultan Mesud'un ilk Kilikya seferinden boş dönmesinin ardından tekrar harekete geçmişti. Sultan Mesud'a yine elçi gönderip yanında ise daha fazla altın ve gümüşü ona takdim ettirmişti. Manuel, durumun vahametini anlatabilmek için Mesud'a "Ermenilere karşı öfkemi teskin etmek için onların bütün kalelerini yık, kiliselerini yak ve bütün

memleketlerinin ateşe verilmesini emret, Yüreğim ancak bu suretle rahat edecektir” demiştir. Sultan Mesud, imparatorun bu sözleriyle kendi çıkarlarını da değerlendirerek 1154 yılında daha büyük bir orduyla Kilikya üzerine yürüme kararı almıştır. Sultan Mesud, Toros dağlarını geçerek Çukurova’ya inmiştir. İlk olarak Misis ve Anazarba üzerine yürümüştür. Misis ve Anazarba’da işler Sultan Mesud’un istediği gibi gitmemiştir. Burada bulunan kaleleri eline geçiremeyen Sultan, Tell-Hamdûn’e kadar gelmiştir. Tell-Hamdûn’de²⁴ karargâh kurarak kalesine saldırmıştır (27 Mayıs 1154). Sultan Mesud’un ikinci Kilikya seferinde talihsizlikler peşini bırakmamıştır. Kaleye saldırdığı zaman doğa kendisine karşı gelmiştir. Şiddetli bir fırtına kopmuştur. Fırtına öfkesinden ağaçları kökünden çıkartıp yere devirmiştir. Yağan dolular tarlaları tahribata uğratmıştır. Tüm bunlara ek 1154 yıllarında çıkan veba hastalığı Selçuklu ordusunu perişan etmiştir. Selçuklu ordusunda bulunan atların yarısı telef olurken diğer yarısının diz kapakları sökülümüştür. Atların ziyan olması Selçuklu askerlerini yaya bırakmıştır. Sultan, başına gelen talihsizliklerden dolayı seferini yarıda bırakmıştır (Öngül, 2016: 61; Kesik, 2003: 113). Sultan Mesud, 1155 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu II. Kılıç Arslan (1155-1192) geçmiştir (Kesik, 2006: 444). II. Kılıçarslan’ın (1155-1192) yeni Anadolu Selçuklu sultanı olması ile taht mücadeleleri başlamış ve Manuel Komnenos bunu bir fırsata çevirerek Danişmendliler dahil olmak üzere diğer Türk beylikleri ile iş birliği yapmıştır. Bu iş birliği bozmak maksadı ile II. Kılıçarslan İstanbul’a gitmiştir. Burada Manuel Komnenos ile yeni bir anlaşma yapmıştır. İlerleyen süreçlerde bazı Türkmen gruplarının Bizanslılara saldırması II. Kılıçarslan ve Manuel Komnenos’un arası açılmıştır (Mateos, 2000: 334; Özaydın, 2002: 400).

Leo’nun ölümünden sonra tahta çıkan II. Toros döneminde Kilikya Ermeni Krallığı, Bizans’tan alınan topraklarla birlikte önemli ölçüde genişlemiştir. Bu genişleme hem Bizans hem de Anadolu Selçukluları açısından bölgedeki güç dengelerini yeniden şekillendirmiştir. Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos’un, Ermeni ilerleyişini durdurmak amacıyla Sultan I. Mesud ile ittifak kurmaya yönelmesi, dönemin diplomatik ilişkilerinde karşılıklı çıkar temelli bir denge siyaseti izlendiğini göstermektedir. 1153 ve 1154 yıllarında gerçekleştirilen Selçuklu seferleri, başlangıçta Bizans lehine planlanmış olsa da doğa koşulları ve salgın hastalıklar nedeniyle istenen sonucu vermemiştir. Bu durum, Orta Çağ savaşlarının yalnızca askeri güçle değil, çevresel faktörlerle de şekillendiğini ortaya koymaktadır. Toros’un Bizans’a karşı direncini sürdürmesi, Kilikya Ermenilerinin bölgesel

²⁴ Bugün ki Toprakkale (Sümer, 2004: 341).

bağımsızlığını koruma yönündeki kararlılığını yansıtırken, Manuel Komnenos'un ittifak diplomasisi Bizans'ın doğu siyasetindeki stratejik esnekliğini göstermiştir.

4.3.1.4. Manuel Komnenos'un Antakya Prinkepsi Renauld De Châtillon'a Elçi Göndermesi

Manuel Komnenos her ne kadar Kostance ile Renauld De Châlton'un evliliğine sıcak bakmamış dahi olsa Toros'a karşı onu kendi yanında tutmak istemiştir. Bu niyetle imparator Manuel, ona bir elçi göndermiştir. Manuel, Renauld'a "Kilikya ovasını tahrip eden Bizans halkına karşı zulümler yapan Tarsus civarındaki Ermeni Toros'a karşı mücadele" etmek istediğini belirtmiştir. Manuel, Antakya Prinkepsi Renauld'a Ermenilere karşı yapacağı seferler için para teklifi de etmiştir. Renauld ise bu işin sonunda kazanacağı parayı düşünerek Manuel'in teklifini kabul etmiştir. Renauld bu zamanlarda Templierlerle²⁵ iş birliği yapmak istemiştir. Bu nedenle zamanında Renauld, Bizans tarafından Templierler'in elinden alınan ve daha sonra Toros'un eline geçen -muhtemelen İskenderun- kaleyi eski sahiplerine iade etmek niyetine girmiştir. Sonuç olarak ordusuyla hazırlık yapan Renauld İskenderun yakınına gelmiştir. Burada Toros'un ordusu ile savaşmış onları mağlup etmiştir. Ermenilerden geri aldığı İskenderun arazisini de tekrar Templierlere vermiştir (1156) (Altan, 2002: 3-4).

Renauld, Manuel'den vaat ettiği parayı istemiştir. Ancak Manuel, Renauld'un para talebini hala Ermeni faaliyetlerinin devam ettiği kesin bir sonuç alınamadığı gerekçeleriyle reddetmiştir. Bu durum karşısında Renauld ne yapacağını bilemeyerek ilk önce Manuel'e sırtını dönmüştür. Sonra ise Manuel'in düşmanı olan Toros ile birleşmeyi uygun görmüştür. Toros Kilikya bölgesinde bulunan Bizans topraklarına saldırırken Renaud, Ermenilerin desteği ile Bizans'a ait büyük gelir kaynağı olan Kıbrıs adasına saldırmıştır. O, üç hafta boyunca burada kalmıştır. Kaldığı süre boyunca hiç kimseye, çocuklara yaşlılara bile merhamet etmeden cinayetler işlemişlerdir. Bütün manastırlar, kiliseler, evler büyük bir vahşetle yağmalanmış ve ateşe verilmiştir. Kadınlara tecavüz edilmiştir. Kıbrıs bu

²⁵ Templier tarikatı aslen Mescid-i Aksa'ya kutsal vazifelerini yerine getirmek için sahilden Kudüs'e gelen yolun emniyetin sağlanması için kurulmuşlardır. Templierler 1128 yılında Fransa'da toplanmış bulunan Troyes Konsili'nde resmîyete kavuşmuştur. Bu örgüt için bir yasa hazırlanmıştır. Yeni örgütün dini vecibelerini yerine getirebilmesi için onlara sarayın yakınında bir meydan tahsis edilmiştir. Kral, asiller ve din adamları, bu şövalyelerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak için yardımlarda bulunmuşlardır. (Altan, 2002: 90-91).

katliamların etkisinden uzun süre kurtulamamıştır (1156-1157) (Kinnamos, 2001: 130-131; Altan, 2013: 5; Papaz Grigor, 2000: 323).

Manuel'in Antakya Prinkepsi Renauld de Châtillon ile kurmaya çalıştığı iş birliği, Bizans'ın bölgedeki çıkarlarını koruma yönündeki pragmatik tutumunu yansıtmaktadır. Ancak taraflar arasındaki güven eksikliği ve maddi çıkar hesapları, bu ittifakın kısa sürede bozulmasına yol açmıştır. Renauld'un, Manuel'in vaat ettiği ödemeyi reddetmesi üzerine Bizans'a sırt çevirerek Ermeni lider Toros ile iş birliği yapması, dönemin siyasi ittifaklarının ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koymaktadır. Bu süreçte Kıbrıs'a yapılan saldırı, yalnızca Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki ekonomik merkezlerinden birinin tahribine yol açmamış, aynı zamanda Batı ile Bizans arasındaki diplomatik ilişkileri de derinden sarsmıştır. Bu gelişmeler, Manuel Komnenos'un dış politikasının askerî başarı kadar diplomatik dengeye dayandığını; ancak bu dengenin, bölgedeki çıkar çatışmaları ve kişisel menfaatler nedeniyle sürdürülemediğini göstermektedir. Renauld'un eylemleri, Bizans'ın hem müttefiklerine hem de düşmanlarına karşı aynı anda mücadele etmek zorunda kaldığı bir dönemi simgelemektedir.

4.3.1.5. Manuel Komnenos'un Kilikya Seferi (1158)

Manuel Komnenos, Toros ile Renauld'un yapmış oldukları katliam dolu bu saldırılara karşı büyük bir Anadolu seferine çıkmıştır. Kilikya bölgesine giderken yolda karşılaşmış olduğu Türklere bilerek saldırılar düzenlemiştir. Manuel, Türklere saldırarak seferin amacının bu olduğuna Toros ve Renauld'u inandırmak istemiştir. Türklere savaşacakmış gibi bir hava yarattıktan sonra derhal Kilikya üzerine yürümüştür.²⁶ Manuel, Toros'a yapacağı saldırılar için Seleukia (Silifke) eyaletini yöneten Aleksios Kasianos'dan askeri bir kuvvet toplamasını ve hazır vaziyette bekletmesini emretmiştir. Ancak imparator Silifke ovasına geldiği zaman emretmiş olduğu birlik hazırlanmamıştır. Aleksios'un bu ihmalkâr davranışından sonra Manuel, yeni bir plan hazırlamıştır (1158). Aleksios'u Toros ile karşılaşması ihtimalini düşünerek önden onun üzerine göndermiştir. Kendisi ise arkasından gitmiştir. Toros ile karşılaşma ihtimalleri çok yüksek iken Manuel'in önüne Latin ırkından olan Filistin'e giden dağlarda göçebe gibi yaşayan hacılar çıkmıştır. Bu hacılardan bir tanesi Manuel'den altın almıştır. Ancak onun yanından ayrıldıktan sonra hızlı bir şekilde harekete ederek Toros'un

²⁶ İmparator Manuel, Kilikya ovasına girdiği zaman ordusunda bulunan asker sayısı 500.000'dir (Papaz Grigor, 2000, s. 322).

yanına varmıştır. Toros'a tüm olanı biteni anlamış ve imparatorun kendi üzerine geldiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Toros askerleri arasında panik yaratmamak, ordusunun dağılmasını engellemek, kolayca bulunduğu yerden kaçabilmek için dilencinin anlattıklarını yakın adamları olan Thomas ve Korkes'e anlamıştır. Toros bulunduğu ortamdan kaçmıştır²⁷ (Kinnamos, 2001: 131-132; Papaz Grigor, 2000: 322). Toros'un kaçmasından sonra Kilikya ovasına giren Manuel, onu hiçbir yerde bulamamıştır. Fakat karşısında savaşacak ve uğraştıracak kimse olmadığı için en müstahkem yerleri fethetme şansını bulmuştur. İlk olarak Lamos'ta (Limonlu şehir ve kalesi) bir kale ele geçiren Manuel, Kistramos ve Anabarza'yı da almıştır. Manuel, geçtiği yerleri tahrip etmekten kaçınmamıştır. Longinias'a (Tarsus çayının çöktüğü liman kenti) geldiği zaman burayı itaate almıştır. Ermenilerin çoğunlukla yaşadığı Tarsus şehrinin ele geçirilmesinin zor olacağını düşünen Manuel burada vakit kaybetmemek için -kendisi farklı şehirlere yöneldi- buraya eniştesi Theodoros Batatzes'i göndermiştir. Daha Theodoros şehre varmamışken Tarsus halkı büyük paniğe kapılmıştır. Tarsus halkı kapıldığı panik neticesinde kendilerini kulelerden aşağıya bırakmışlardır. Manuel'in ele geçirilmesi zor dediği Tarsus kolaylıkla Bizanslılara teslim olmuştur (Kinnamos, 2001: 133). Manuel'in başarılı seferlerinden haberdar olan Toros ve Renauld onun önüne çıkmaktan çekinmişlerdir. Ancak her şeye rağmen kaçmalarının bir çare olmadığını da düşünmüşlerdir. Bunun için ise sürekli olarak Manuel'e elçi göndermişlerdir. Ancak Manuel'den olumlu yanıtlar alamayınca Renauld, Antakya iç kalesinin verilmesi karşılığında ondan af dilemiştir (Papaz Grigor, 2000: 323). Çünkü Antakya şehrinde görev yapan piskopos Manuel'e Renauld'a karşı ittifak teklifinde bulunmuştur.²⁸ Manuel, piskoposun teklifinin reddetmiştir. Bunu fırsat bilen Renauld ise kendisini küçük düşürmek suretiyle aşağıdaki gibi Manuel'den tekrar af dilemiştir: Renauld başındaki örtüyü çıkartıp kollarını dizlerine kadar sıvamıştır. Yalınayak yürüyerek birden fazla keşiş ile imparatorun huzuruna çıkmıştır. Aynı zamanda Renauld boğazına bir ip

²⁷ Toros, İmparatorun geldiğini haber aldıktan prenslerini yanına alıp kaçmıştır. Kendisine sığınacak yer arayan Toros "Tacik"denilen kayalığa varmıştır. Burada gizlenmeyi uygun görmüştür. Çünkü Tacik yıllardır kimsenin kalmadığı unutulmuş ve akla gelmeyen bir yer olmuştur (Papaz Grigor, 2000, s. 322).

²⁸ Renauld daha önce söylemiş olduğumuz sebepten dolayı müthiş bir fakirlik içine düşmüş ve Kıbrıs'ı yağmalamaya karar vermiştir. Piskoposu özel olarak davet edip ağırlayarak kendisine para vermesini rica etmiştir. Renauld, onun çok zengin olduğunu biliyordu. Ancak piskoposu ikna edemeyince adamın elbiselerini soyarak önce onu kırbaçlatmış ve sonra tam yaz ortası olduğundan yaralarına bal sürerek onu güneşte yanmaya bırakmıştır. Böylece eşek arıları, arılar, sinekler ve diğer kan emici yaratıklar onun tamamen çıplak vücuduna konmuş ve kanını emmişlerdir. Netice de adam boyun eğerek bütün servetini Renauld'ya teslim etmeyi kabullenmişti. Renauld belki de patriğin teveccühünü kazanmak için, her zamanki kıyafetini giydirdikten sonra onu şehrin ortasında at üzerinde gezdirmiş ve kendisi de eyerin kenarından sarkan ipi tutarak yanında yürümüştür. Bunu yapmasına rağmen öteki Renauld'ya karşı son derece kızmıştır ve intikam almak için bir fırsat kolluyordu; imparatora tekrar tekrar yazarak Renauld'ya ihanet teklifinde bulunmuştur. Fakat imparator bu teklifi de reddedince piskopos da bu teşebbüsten vazgeçmiştir (Kinnamos, 2001, s. 133).

dolamış ve sol eline bir kılıç almıştır. Keşişler için bir çadır kurulmuştur. Renauld çadıra yaklaşmakta çekingen davranırsa dahi diğer keşişler -gerçek keşiş olmayabilir- imparatorun önünde diz çökerek göz yaşları akıtmışlardır. Her türlü yalvarmadan sonra Manuel, Renauld'un kendisine yaklaşmasını istemiş ve onun hareketlerine karşı duygulanarak onu affetmiştir ²⁹ (Kinnamos, 2001: 133-134; Papaz Grigor, 2000: 323; Altan, 2012: 7; Ostrogorosky, 2011: 357).

Manuel, Renauld'u affettikten sonra sıra Toros'a gelmiştir. Ancak Toros'un imparatorun karşısına çıkacak gücü kalmamıştır. Bu nedenle Renauld başta olmak üzere Frank patriği ve Kudüs Kralı bu ikili arasında aracı olmuşlardır. Bizanslılar hiçbir kabahati olmayan tüm Ermenilere karşı kin besledikleri için Manuel bu aracılığa ilk başta sıcak bakmamıştır. Sonra ise Kudüs kralını ve Frankların patriğinin kefil olması neticesinde Toros'u affetmiştir. Affedilen Toros imparatorun yanına gelmiştir. Birkaç gün imparatorun yanında kaldıktan sonra ise evine gitmek için ondan izin istemiştir. Manuel, geri gelmesi koşuluyla onun isteğini kabul etmiştir. Toros geri gelirken muhtemelen Manuel'in güvenini kazanmak için ordunun ihtiyaç duyabileceği birçok koyun, sığır ve Arap atlarını yanında getirmiştir. Manuel onun bu hareketinden memnun kaldığı için Toros'u Bizanslı komutanların önünde övmüştür. Ona büyük bir meblağ ile bir kat kral elbisesi takdim etmiştir. Manuel, Toros'dan kendisine itaat etmesi konusunda söz almıştır (Kinnamos, 2001: 136; Abu'l-Farac, 1950: 398; Ostrogorosky, 2011: 357). Toros'un affedilmesiyle Kilikya bölgesinde sular durulmuştur. Şimdi ise Frank, Bizans ve Ermeni Hristiyanları yeni bir plan hazırlığına başlamışlardır. Onlar Halep ve Dimaşk'ı ele geçirmek niyetiyle sefer hazırlığına başlamışlardır. Ancak Byzantion halkının başka bir hükümdarı başa geçirmek niyetinde olduğunu öğrenen Manuel geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece planları hayata geçirilemeden suya düşmüştür (Abu'l-Farac, 1950: 398; Papaz Grigor, 2000: 325; Turan, 2016: 226).

Manuel Komnenos'un 1158 yılında düzenlediği Kilikya seferi, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki nüfuzunu yeniden tesis etme ve Ermeni beylerinin artan gücünü sınırlandırma amacı taşımaktaydı. Ancak sefer, sadece askeri bir operasyon değil, aynı zamanda diplomatik ve psikolojik bir stratejinin de parçasıydı. Manuel, başlangıçta seferin amacını gizleyerek Türkler üzerine yönelmiş gibi davranmış, ardından ani bir manevrayla Kilikya'ya

²⁹ Renauld, affedilmesinden sonra imparatora vaat ettiği her şeyi yerine getireceğine dair söz vermiştir (Kinnamos, 2001, s. 133-134; Altan, 2012, s. 7-8).

yönelmiştir. Bu durum, onun siyasi kurnazlığını ve bölgedeki güç dengelerini iyi analiz ettiğini göstermektedir. Toros'un erken haberdar olması Bizans planlarını kısmen boşa çıkarsa da Manuel'in askeri üstünlüğü kısa sürede etkisini göstermiştir. Lamos, Kistramos ve Anabarza gibi kalelerin ele geçirilmesi, Bizans'ın Kilikya üzerindeki denetimini geçici de olsa yeniden tesis etmiştir. Renault'un teslimiyeti ve Toros'un affedilmesi ise, imparatorun siyasi pragmatizminin bir göstergesi olmuştur. Manuel, cezalandırma yerine itaat ve denge politikası izleyerek bölgede geçici bir istikrar sağlamıştır.

4.3.2. Manuel'in Kilikya Seferi Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Kilikya bölgesinde bazen Bizans valileri bazen de Ermeni idarecileri görev yapmıştır. Bundan dolayı bölgede çeşitli idareci çatışmaları meydana gelmiştir. Ermeni ve Bizans idarecileri birbirlerine düşmanca tavırlar sergilemişlerdir. Çatışmalar zaman zaman ölümlere sebebiyet vermiştir. Yine bir idareci çatışması esnasında Bizans Stephan (Toros'un kardeşi), Bizans idarecisi Andronikos tarafından öldürülmüştür. Kardeşinin öldürülmesinden sonra Toros, Bizans ile olan tüm bağlarını kopartmıştır. Kendisini Bizans'tan intikam almaya adanmıştır. Toros, intikam hırsıyla Misis, Anazarba ve Vagha'ya saldırmıştır. Burada bulunan Bizans garnizonuna baskın yapmıştır. Baskın esnasında Bizans askerlerini öldürülmüştür. Manuel ise Toros'un yaptığı saldırıları haber alır almaz Andronikos'u görevinden azlederek yerine Konstantin Koloman'ı tayin etmiştir. Yeni Vali Koloman ise acımasız Thoros'u itaat altına almıştır (Rençber, 2017: 2126). Manuel, Kilikya'nın kontrolünü neredeyse ölene kadar hiç bırakmamıştır. Kendisi Macarlar ile uğraşırken Kilikya bölgesinde sakinliği sağlamak amacıyla Dometikos Aksukhos'un oğlu olan Aleksios'u Kilikya bölgesine göndermiştir (1165). Yine Toros, Bizans valisi olarak tayin edilmiş olan ve Batı Kilikya'yı yöneten Lampronlu Oşin'e bir saldırı düzenlemiştir (1165). Manuel, 1166 yılında ise kendisine ihanet teşebbüsünde bulunmak suretiyle hapiste dahi yatan Andronikos Komnenos'u bol altın ile şereflendirerek Kilikya bölgesine göndermiştir (Kinnamos, 2001: 181).

İmparator Manuel Komnenos hem Macar meselesi hem de Venedik meselesi ile uğraşırken Kilikya bölgesi de karışmıştır. Ermeni Thoros ömrünü tamamladıktan sonra (1168) Kilikya Ermenilerinin başına geçen ve bölgeye hâkim olan kardeşi Mleh, Romalılara karşı aynı husumetle davranmaya başlamıştır. Kilikya valisi önce Mikhail Branas idi (1160-61); sonra soyadı Euphorbenos olan Andronikos, Kilikya valiliğine getirilmiştir. Andronikos

Kilikya’da kayda değer bir çalışma yapamamasından dolayı İsaüralıların işleri çökmeye başlamıştır. Durumun düzeltilmesi adına bölgeye pek çok vali gelmişse de tam bir başarı sağlanamamıştır. Hatta soyadı Kalamanos olan Konstatinos, Ermenilere birçok yönden zarar vermiştir. Ancak büyük zarara kendisi uğramıştır. Durumlardan haberdar olan İmparator Manuel ise batıda süregelen sıkıntılar ile uğraşmayı bırakarak doğudaki sıkıntıların çözümlenebilmesi için Anadolu’ya seferler düzenlemiştir (Kınnamos, 2001: 205-206). Manuel Komnenos’u bu sefere en önemli iki sebep: Kilikya bölgesinde hali hazırda Bizanslılara kötü muamelede bulunan Ermeni Mleh ve Anadolu’da Bizans sınırlılarına saldırılarda bulunan Türkmenlerdir. Ancak her iki sebebin birbiri ile bağlantısı olduğunu düşünen Manuel, çözümü II. Kılıçarslan’da aramıştır. II. Kılıçarslan’a, Türkmen gruplarına karşı uyarıda bulunmasını söylemiş fakat II. Kılıçarslan kendisi ile bir ilgisi olmadığını belirttiği halde onun üzerine sefere çıkmıştır (1174 yılı sonu veya 1175 yılı başı). Manuel, Damalis (Üsküdar yakınları) boğazını geçmiş ve Melageia’a (Pamukova) gelmiştir. Bithynia ve Rhyndakos şehirlerine uğramıştır. Buraya uğramasındaki amaç asker toplamak olmuştur. Dorylaion’daki (Şarhöyük) şehri tekrar tahkim ettirerek yaşamlarını burada sürdüren iki bin kadar Türk’ü öldürtmüştür. Yine burada Kınnamos’un aktardığına göre Manuel, Dorylaion yakınlarında işlerini hallettikten sonra İstanbul’a dönmüştür. II. Kılıçarslan ise durumun daha kötüye gitmemesi adına Manuel’e elçi göndermiştir. Fakat Manuel gelen elçiye kabul etmemiş ve 1176 yılında tekrar Anadolu’ya gelmiştir. Miryokefalon’da II. Kılıçarslan ile tutuştuğu savaştan yenilerek çıkmıştır (17 Eylül 1176) (Kınnamos, 2001: 211-215).

Ermeni idarecilerden Toros’un kardeşi Stephan’ın Bizans valisi Andronikos tarafından öldürülmesi, iki toplum arasındaki güvensizliği derinleştirmiş ve Ermeni tarafında Bizans’a karşı uzun süreli bir düşmanlığın fitilini ateşlemiştir. Toros’un Bizans garnizonlarına yaptığı misilleme saldırıları, Kilikya’daki Bizans hâkimiyetini zayıflatmış; imparator Manuel Komnenos’u bölgeye doğrudan müdahale etmeye zorlamıştır. Manuel’in bu süreçte uyguladığı siyaset hem cezalandırıcı hem de dengeleyici niteliktedir. Bir yandan Andronikos’u görevden alıp yerine Koloman’ı atayarak düzeni sağlamaya çalışmış, diğer yandan bölge halkını Bizans’a yeniden bağlama girişiminde bulunmuştur. II. Toros’un ölümünden sonra yerine geçen Mleh (1170–1175 döneminde ise Kilikya’daki Bizans-Ermeni çekişmesi yeni bir evreye girmiştir. Mleh’in, Bizans’a karşı düşmanca tavrını sürdürmesi, Manuel’in bölge üzerindeki otoritesini daha da sarsmıştır. Aynı zamanda Anadolu’nun iç kesimlerinde Türkmen akınlarının artması, imparatorun Kilikya’daki sorunları Türk tehdidiyle bağlantılı şekilde değerlendirmesine yol açmıştır. Bu nedenle

Manuel, doğu politikasını yalnızca Ermenilere karşı değil, aynı zamanda Anadolu'daki Türk unsurlarına karşı da yönlendirmiştir. 1170'li yıllara gelindiğinde Manuel Komnenos'un hem batıda (Macaristan ve Venedik meseleleri) hem de doğuda (Kilikya ve Anadolu Türkleri) yürüttüğü çok yönlü siyaset, imparatorluğun askerî gücünü ciddi şekilde zorlamıştır. Nihayet 1176 Miryokefalon Savaşı'nda alınan yenilgi, Bizans'ın Anadolu'daki askerî etkinliğinin kırılmasına ve Kilikya'daki hâkimiyet iddiasının zayıflamasına yol açmıştır. Bu süreç, Kilikya Ermenilerinin bölgedeki siyasi bağımsızlıklarını pekiştirmeleri için uygun bir zemin oluşturmuş, Bizans-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönemin kapısını aralamıştır.

4.3.3. Manuel Komnenos Dönemi Kilikya Ermenileri ile Dini İlişkiler

1143 yılında tahta çıkan İmparator Manuel Komnenos'un yönetimi, Bizans İmparatorluğu'nun hem doğu sınırlarında hem de iç yapısında çeşitli dini ve siyasi dönüşümlerin yaşandığı bir sürece işaret eder. Bu süreçte özellikle Kilikya bölgesi, Ermeni varlığının yoğunlaştığı bir merkez haline gelmiş, dolayısıyla Bizans'ın hem siyasi hem de dini ilgisini yoğun biçimde üzerine çekmiştir. Manuel Komnenos'un bu bölgeye yönelik politikaları, yalnızca askeri veya idari müdahalelerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ortodoks öğreti ile uyumlaştırılması amacıyla dini bir stratejiyi de içermiştir (Meyendorff, 1989, s. 203). Kadıköy Konsili'nin (451) Hristolojik kararlarını temel alan Bizans Ortodoksluğu, bu dönemde yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir imparatorluk ideolojisi olarak görölmekteydi. Bu nedenle Manuel Komnenos, Kilikya'daki Ermeni ruhani yapıyı bu doğrultuda yeniden şekillendirme gayreti içine girmiştir. Ermeni kilisesinin monofizit teolojisi, Bizans'a göre sapkın olarak değerlendirilmiş ve bu görüşü ortadan kaldırmak için çeşitli dini baskı politikaları devreye sokulmuştur (Garsoïan, 1997: 104). Manuel Komnenos'un Ermeni kilisesine yönelik yaklaşımı, kimi zaman sert bir dogmatik müdahale, kimi zamansa diplomatik yollardan yönlendirme şeklinde olmuştur. Kilikya'daki bazı önemli kilise merkezlerinde, Ermeni piskoposların atanmasına doğrudan müdahale edilmiş; Bizans, bu görevlere kendi desteklediği kişileri getirmeye çalışmıştır. Bazı durumlarda ise, Ermeni halkın onayı alınmaksızın Rum Ortodoks din adamları bu bölgelere gönderilmiş, bu da yerel halk arasında tepkilere neden olmuştur (Der Nersessian, 1965: 156). Bununla birlikte, Manuel Komnenos dini meselelerde sadece zorlayıcı yöntemlere başvurmamış, bazı dönemlerde uzlaşa arayışlarına da yönelmiştir. Özellikle İstanbul'a davet edilen bazı Ermeni ruhani liderler, Bizans sarayında ağırlanarak Ortodoks inancı kabul etmeleri için çeşitli ayrıcalık

teklifleriyle ikna edilmeye çalışılmıştır. Bu tekliflerin arasında mal varlığı, kilise özerkliği veya siyasi destek gibi avantajlar da bulunmaktaydı. Ancak bu tür yumuşak diplomasi girişimleri genellikle başarısız olmuş; zira Ermeni kilisesi kendi inanç sistemini korumak konusunda son derece kararlı davranmıştır (Meyendorff, 1989: 205–206).

Kilikya'daki siyasi yapı da bu dini ilişkiler üzerinde etkili olmuştur. Bazı Ermeni prensleri ve ileri gelenleri, Bizans ile yakınlaşmayı siyasi bir avantaj olarak görmüş ve dini konularda Bizans lehine adımlar atmıştır. Özellikle Bizans'tan askeri veya siyasi destek alan bu yerel beyler, Ortodoks inanca daha yakın bir tutum sergileyerek hem imparatorlukla olan ilişkilerini güçlendirmeye çalışmış hem de kendi içlerindeki rakiplerine karşı avantaj sağlamıştır. Ancak bu tür iş birlikleri, Ermeni halkı içinde bölünmelere yol açmış, kimi çevreler bu tutumu “ihamet” olarak nitelendirmiştir (Mutaftian, 1993: 78).

Bu bağlamda Ermeni dini kimliği, yalnızca bir mezhepsel tercih değil, aynı zamanda ulusal bir bilinç ve direnç aracı haline gelmiştir. Bizans'ın din politikaları, Ermeni toplumunda bu bilincin pekişmesine istemeden katkı sağlamıştır. Manuel Komnenos'un dönemi, bu dini kimliğin Ermeni toplumsal yapısı içinde nasıl merkezî bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir. Özellikle Bizans'ın “oikoumene” anlayışı, yani tüm Hristiyan dünyasını Ortodoks otoritesi altında birleştirme ideali, Ermeni kilisesinin bağımsızlık mücadelesiyle doğrudan çatışmıştır (Canard, 1951: 179).

Manuel Komnenos dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun Kilikya'daki varlığını yeniden tanımladığı ve Ermeni toplumuyla ilişkilerini hem teolojik hem de siyasi düzlemde yeniden yapılandırmaya çalıştığı bir süreç olmuştur. Bu dönemde Kilikya, yalnızca Bizans'ın doğu sınırlarını koruma alanı değil, aynı zamanda Ortodoks ideolojinin sınıandığı bir dini laboratuvar niteliği taşımıştır. İmparator, Kadıköy Konsili'nin kararlarını temel alarak Ermeni kilisesini Ortodoks öğretiye yaklaştırmak istemiş, bu doğrultuda hem baskıcı hem de diplomatik yöntemleri bir arada kullanmıştır. Ne var ki bu girişimler, Bizans'ın beklentilerinin aksine, Ermeni toplumunda dinsel kimliğin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Zira Ermeni Apostolik Kilisesi, Bizans'ın dogmatik müdahalelerine karşı direniş göstermiş ve bağımsızlığını koruma yönünde güçlü bir irade ortaya koymuştur. Böylelikle din, Ermeni halkı için yalnızca ruhsal bir aidiyet değil, aynı zamanda Bizans karşısında bir kimlik ve varlık mücadelesi aracına dönüşmüştür.

4.3.4. Manuel Komnenos Dönemi Kilikya Ermenileri ile Ekonomik İlişkiler

Manuel Komnenos döneminde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırları, yalnızca askerî bakımdan değil, ekonomik bağlamda da büyük önem arz etmekteydi. Ermenilerin hâkim olduğu Kilikya bölgesi, sahip olduğu coğrafi konum, ticaret yolları ve tarım potansiyeli nedeniyle Bizans'ın doğu politikalarının merkezinde yer almıştır. Özellikle Adana, Misis ve Tarsus gibi şehirlerin yönetimi, ekonomik kontrol açısından kritik rol oynamıştır (Erzen, 1978: 88; Şahin, 2000: 159). Heyd, Kilikya'nın henüz bir Ermeni krallığına dönüşmeden önce dahi Akdeniz ticaretinde önemli bir konuma sahip olduğunu, özellikle Bizans yönetiminin İtalyan tüccarlara tanıdığı imtiyazlar sayesinde bölgenin ekonomik açıdan canlılık kazandığını belirtmiştir. Misis, deri ürünleri ile ön plana çıkmıştır. Toros Dağları'nda bulunan maden ocaklarından demir başta olmak üzere çeşitli madenlerin çıkarılmış, çevredeki ormanlardan ise bol miktarda kerestenin elde edilmiştir. Bölgenin ova kesimlerinde buğday, şarap ve kuru üzüm gibi tarımsal ürünler üretilmiş ve bunlar dış pazarlara gönderilmiştir. Kilikya, henüz bir Ermeni krallığı kurulmadan önce dahi İtalyan tüccarların uğradığı ticari merkezlerden biri hâline gelmiştir. Bizans idaresi altında bir Rum vilayeti olan bu bölge, imparatorların İtalyan denizci cumhuriyetlerine tanıdıkları ticaret imtiyazları sayesinde Akdeniz ticaret ağına dâhil olmuştur. Bu durum, Mamistra, Adana ve Tarsus gibi şehirlerin ticari canlılığını artırmıştır (Heyd, 1975: 410-411).

Manuel Komnenos'un bölgeye yönelik askerî seferleri kadar, bölge halkıyla kurduğu ekonomik ilişkiler de dikkat çekicidir. Bizans, Kilikya'da bulunan tahıl ambarlarını, hayvancılıktan elde edilen ürünleri ve gümrük gelirlerini kendi lehine çevirmek istemiştir. Bu amaçla, bazı Ermeni beylerine yerel vergi muafiyetleri tanınmış, kimi yerel üreticilere Bizans pazarına doğrudan ulaşım hakkı verilmiştir (Mutaftian, 1993: 67). Kilikya, Akdeniz'e açılan kapısı sayesinde hem deniz ticareti hem de kara yolu taşımacılığı açısından oldukça gelişmiş bir bölgeydi. Bu durum, Ermeni tüccarların Doğu Akdeniz limanları üzerinden İskenderiye, Antakya ve Rodos gibi merkezlere mal sevk etmelerini mümkün kılmıştır. Bizans, bu ticaret ağını kendi lehine genişletmek için, zaman zaman Ermeni prenslikleriyle ekonomik antlaşmalar yapmıştır (Boase, 1978: 45; Taş, 2017: 353). Özellikle Misis ve Tarsus üzerinden geçen ticaret yolları üzerinde kurulan kontrol noktaları, Bizans'ın bölgedeki ekonomik varlığını somutlaştırmıştır. Bu kontrol noktaları vasıtasıyla hem ticari vergiler toplanmış hem de güvenlik sağlanmıştır. Buna karşılık Ermeni beyleri, Bizans ile ticaret yapmanın getirdiği ayrıcalıklarla bölgedeki konumlarını sağlamlaştırma imkânı

bulmuşlardır (Baykara, 1997: 139-140). Manuel Komnenos döneminde bölgedeki ekonomik ilişkiler yalnızca mal ticaretiyle sınırlı kalmamış; zanaatkâr transferi, tarımsal üretimin yeniden örgütlenmesi ve Bizans para biriminin kullanımının yaygınlaştırılması gibi uygulamalar da gözlemlenmiştir. Bu da gösteriyor ki, Bizans'ın Kilikya politikası yalnızca askerî değil, aynı zamanda yerel ekonomiyi doğrudan biçimlendiren bir müdahalecilik niteliği taşımaktadır (Özdemir, 2015: 118–119).

Ermenilerin Bizans ile kurduğu bu ekonomik ilişkiler, kimi zaman iş birliğine dayansa da zaman zaman vergi tahsilatı konusunda yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle askerî gerginliklere de zemin hazırlamıştır. Özellikle bölge halkının yerel özerklik talepleri ile Bizans'ın merkeziyetçi vergi politikası arasındaki çelişki, ekonomik ilişkileri siyasi bir zemine taşımıştır (Canard, 1951: 176; Dadoyan, 2013: 112).

Sonuç olarak, Manuel Komnenos döneminde Kilikya, Bizans ile Ermeni prenslikleri arasında hem ekonomik iş birliğinin hem de rekabetin şekillendiği bir sahne olmuştur. Bu dönemde yürütülen ekonomik politikalar, Bizans'ın bölgesel hegemonyasını güçlendirmeye yönelik pragmatik bir yaklaşım sergilerken, Ermeniler açısından da yerel ekonomik ve siyasi güçlerini pekiştirme fırsatı yaratmıştır. Böylece Kilikya, yalnızca bir sınır bölgesi değil, Bizans-Ermeni ilişkilerinin en dinamik biçimde yaşandığı stratejik bir ekonomik merkez haline gelmiştir.

5. SONUÇ

Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu ile Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler yalnızca askeri çatışmalar veya diplomatik temaslarla sınırlı olmayan; dini, siyasi, ekonomik ve toplumsal katmanlarıyla çok yönlü bir süreç olarak değerlendirilmelidir. 1143–1180 yılları arasındaki dönem, özellikle İmparator Manuel Komnenos'un hükümdarlığı sırasında bu ilişkilerin en yoğun biçimde yaşandığı bir zaman dilimini temsil etmektedir. Bu dönemde Bizans, hem doğu sınırlarını güvence altına almak hem de bölgedeki otoritesini yeniden tesis etmek amacıyla Kilikya'ya yönelik sistemli bir siyaset yürütmüştür. Buna karşın Kilikya Ermenileri, coğrafi konumlarının sunduğu savunma avantajı ve bölgesel ağırları sayesinde kendi siyasi varlıklarını koruma ve geliştirme çabasını sürdürmüşlerdir. Böylece iki taraf arasındaki münasebet karşılıklı nüfuz mücadelesinin yanı sıra diplomatik uzlaşma girişimlerini de içeren karmaşık bir denge üzerine kurulmuştur. Manuel Komnenos dönemi Bizans'ın askerî ve diplomatik açıdan yeniden etkinlik kazanmaya çalıştığı bir çağ olmuştur. Ancak bu etkinlik Ermeniler açısından çoğu zaman bağımsızlık arzusunu tehdit eden bir unsur olarak algılanmıştır. Bizans'ın Kilikya'daki seferleri bölgedeki siyasi kontrolü sağlama hedefi taşısa da bu girişimler kalıcı bir hâkimiyet oluşturmakta başarısız olmuştur. Ermeniler, özellikle Toros Dağları'nın savunma avantajını kullanarak uzun süre direnmiş, kendi çıkarları ve ihtiyaçları doğrultusunda Bizans ile ittifak kurmuş, kimi zaman ise Bizans'a karşı bölgesel güçlerle (örneğin Haçlılar veya Selçuklular) geçici iş birliklerine yönelmiştir. Bu durum Kilikya'daki güç dengelerinin durağan değil, değişken bir yapıda olduğunu göstermektedir. Nitekim bu değişkenlik, Bizans'ın merkezî idaresi ile yerel güçlerin çıkarlarının sık sık çatışmasına yol açmıştır.

Dini alanda ise ilişkiler, yalnızca inanç farklılıklarının değil devlet ideolojisinin de bir yansıması olmuştur. Kadıköy Konsili (451) kararlarının Bizans tarafından imparatorluk inancının temeli olarak benimsenmesi Ermenilerin Monofizit (tek tabiat) anlayışına karşı bir siyasal araç hâline gelmiştir. Bizans, teolojik birliği koruma iddiasıyla dini merkezîyetçiliği dayatmış; buna karşılık Ermeniler, kendi kilise geleneklerini koruma yönünde direniş göstermişlerdir. Böylece dini farklılıklar yalnızca mezhepsel bir ayrılık değil aynı zamanda kimlik temelli bir direnç biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Ermeni kilisesi, Kilikya'daki toplumsal yapının taşıyıcısı haline gelmiş; dini kurumlar hem inanç hem de siyasi özerklik açısından merkezi bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla Bizans'ın dini

bütünleştirme çabaları uzun vadede tam bir başarıya ulaşmamış aksine Ermeni kimliğinin kurumsal biçimde güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Ekonomik açıdan bakıldığında Bizans ile Kilikya Ermenileri arasındaki ilişkiler karşılıklı bağımlılığa dayalı bir nitelik taşımıştır. Kilikya'nın ticaret yolları üzerindeki konumu, limanları ve tarımsal zenginliği bölgeyi hem Bizans hem de Akdeniz dünyası açısından cazip kılmıştır. Bu nedenle, zaman zaman yaşanan askeri çatışmalara rağmen ticaretin devamlılığı büyük ölçüde korunmuştur. Ermeni tüccarlar, Bizans ile Batı arasındaki mal akışında aracılık yapmış; Bizans da bölgesel istikrarı sağlamak için ticari imtiyazlara başvurmuştur. Bu karşılıklı ekonomik ilişki, taraflar arasında tamamen kopmayan bir diplomatik bağın da temeli olmuştur. Nitekim Manuel Komnenos'un izlediği ekonomik politikalar Kilikya'nın kontrolünü yalnızca askeri yollarla değil, ekonomik nüfuzla da sağlama amacını taşımıştır.

Siyasi açıdan değerlendirildiğinde, Bizans-Ermeni münasebetlerinin temelinde iki yönlü bir çıkar çatışması bulunmaktadır. Bizans, doğu sınırlarında güvenliğini sağlamak ve vergi düzenini sürdürmek için Kilikya üzerindeki otoritesini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Buna karşın Ermeniler merkezi otoriteye bağlı kalmaksızın yerel hâkimiyetlerini kurmak istemişlerdir. Bu durum zaman zaman kısa süreli ittifaklara çoğu kez ise uzun soluklu çatışmalara neden olmuştur. Özellikle Anavarza ve Vahka kuşatmaları gibi olaylar Bizans'ın askeri kapasitesine rağmen bölgedeki kalıcı hâkimiyetinin ne denli zor olduğunu ortaya koymuştur. Ermeniler, bu direnişlerle yalnızca askeri bir varlık göstermemiş, aynı zamanda siyasi bir irade beyanında bulunmuşlardır. Böylece Kilikya 12. yüzyıl boyunca Bizans'ın doğu siyasetinin hem sınır noktası hem de en hassas bölgesi haline gelmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde 1143–1180 yılları arasındaki Bizans-Ermeni ilişkileri ne tam bir çatışma dönemi ne de kalıcı bir barış süreci olarak tanımlanabilir. Aksine bu ilişkiler karşılıklı çıkarların, dini farklılıkların ve bölgesel dinamiklerin kesiştiği bir tarihsel süreçtir. Bizans'ın uyguladığı politikalar zaman zaman askeri güçle zaman zaman diplomasiyle bazen de ekonomik baskı yoluyla şekillenmiştir. Buna karşılık Ermeniler bu politikalara karşı direniş, uyum ve müzakere arasında değişen esnek bir tavır sergilemişlerdir. Sonuçta her iki taraf da bölge üzerinde tam bir hâkimiyet kuramamış, ancak karşılıklı varlıklarını birbirine göre yeniden tanımlamışlardır. Bu bağlamda Manuel Komnenos dönemi Kilikya'sı yalnızca Bizans ile Ermeniler arasındaki güç mücadelesinin değil, aynı zamanda Orta Çağ Akdeniz dünyasında değişen siyasi dengelerin de bir yansımasıdır. Bölgedeki olaylar büyük

imparatorluk politikalarının yerel unsurlarla nasıl kesiştiğini göstermesi bakımından tarihsel öneme sahiptir. Bizans'ın merkeziyetçi düzen anlayışı ile Kilikya Ermenilerinin yerel özerklik arayışı iki farklı siyasal kültürün karşılaşmasını temsil etmiştir. Bu karşılaşma uzun vadede her iki toplumun da kimlik, inanç ve yönetim anlayışlarını derinden etkilemiştir. Sonuç olarak söz konusu dönem Bizans-Ermeni ilişkileri, yalnızca bir dönemin siyasi çekişmeleri olarak değil Doğu Akdeniz'in çok kültürlü tarihsel dokusunun şekillenmesinde belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Acaroğlu, M. T. (2014). *Kilikya. Dünyada Türkçe ve Türkçeleşmiş Yer Adları Kılavuzu*, İstanbul: Avrasya Kütüphaneciler Birliği Derneği Yayınları.
- Ak, M. ve Nakış Karamağaralı, C. (2023). Cumhuriyetin 100. Yılına Armağan Ani Kitabı. M. Arslan (ed.) *Ani’de Bulunan Ateşgede ve Ateşgedelerin Türk Mimarisine Etkileri* (197-219). Kars: Palet Yayınları.
- Akkuş Yiğit, F. (2013). Ermeni Baronluğu’nun Kuruluşu. *Seleucia* (3): 121-144.
- Aktaş, H. (2023). *Kilikya Ermeni Krallığı’nda Ekonomi ve Ticaret*. İstanbul: Tarih Araştırmaları Yayınları.
- Aktaş, Y. (2023). Kilikya Ermenilerinin Çukurova’daki İktisadî Faaliyetleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(36): 416-439.
- Alptekin, C. (1992). *Türkiye Selçukluları. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları.
- Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire 1025–1204: A Political History*. Longman.
- Aslanian, S. D. (2011). *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. University of California Press.
- Axworthy, M. (2016). *İran Aklın İmparatorluğu*. Ö. Gitmez (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Ayan, E. (2018). Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği II (Kudüs’ün Zaptından Urfa’nın Fethine 1099-1143. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Aycan, İ. (2010). *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebu Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ayönü, Y. (2014). Bizans İmparatoru I. Adnronikos Komnenos’un Hayatı ve Devlet Teşkilatını Yeniden Düzenlemeye Yönelik Reformları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 1: 107-126.
- Basık, C. (2013). *Hiç Bizans Olmadı Romulus’tan Fatih’e Roma Devleti*. İstanbul: Türkmen Kitabevi Yayınları.
- Baykara, T. (1997). *Türkiye’nin tarihi coğrafyası üzerine araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Boase, T. S. R. (1978). *The Cilician Kingdom of Armenia*. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Bolu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2012). <https://bolu.ktb.gov.tr/TR-362365/7-bitinya-rotasi-projesi.html> (02.01.2025)

- Cahen, C. (2001). *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*. H. S. Ökten (Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Canard, M. (1951). Byzantine–Muslim frontier zones in the seventh century. *Byzantion*, 21(1): 171–194.
- Ceylan, A. (2015). Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 1-30.
- Charanis, P. (1954). The Armenians in the Byzantine Empire. *Byzantion*, 24: 123–160.
- Choniates, N. (1984). *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (H. Magoulias, Trans.). Detroit: Wayne State University Press.
- Clackson, J. (2006). *Indo-European Linguistics: An Introduction*. Cambridge University Press.
- Çapan, F. (2022). Doğu Roma İmparatoru I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) Büyük Roma İmparatorluğunu Yeniden Kurma Hedefleri Doğrultusunda Batı Politikası ve Sonuçları. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 2500-2516.
- Çay, A. (1987). *II. Kılıç Arslan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dadoyan, S. B. (2013). *The Armenians in the Medieval Islamic World: Volume 2: Paradigms of Interaction: From the Arab Islamic to the Byzantine Worlds*. New York: Transaction Publishers.
- Dedeyan, G. (2007). *Les Arméniens dans l'Empire Byzantin (IVe–XIe siècle)*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Dedeyan, G. (2015). *Ermeni Halkının Tarihi*. Ş. Çiltas (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Demircan, A. (2014). *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Demirkent, I. (2005). *Bizans Tarihi Yazıları*. İstanbul: Dünya Kitapları.
- Der Nersessian, S. (1965). The Armenians. In D. Talbot Rice (Ed.), *The Christian East* (pp. 133–182). London: Methuen.
- Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler. *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 323-332.
- Diakonoff, I. M. (1984). *The Pre-History of the Armenian People*. Caravan Books.
- Eraren (2025). <https://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=153> 10.02.2025)

- Erdem, S. (1988). İslam Öncesi Adana. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1: 348-349. İstanbul: TDV Yayınları.
- Erzen, A. (1978). Kilikya'nın Antik ve Orta Çağdaki stratejik önemi. *Anadolu Araştırmaları*, 6(1): 85-92.
- Esir, İ. ve Çev. Özaydın, A. (1987). İslam Tarihi el Kâmil Fi't Tarih Tercümesi. İstanbul: Türkiye Matbaacılık.
- Gamkrelidze, T. V. ve Ivanov, V. V. (1995). *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture* (Vol. 1-2). Mouton de Gruyter.
- Gara, M. (2001). Anadolu'da Orta çağ Ticaret Yolları ve Ermeni Tüccarlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60): 115-132.
- Garsoïan, N. (1982). Armenian Muslim Emirates. *Dictionary of the Middle Age*, ABD.
- Garsoïan, N. G. (1982). *The Emergence of the Armenian People*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Garsoïan, N. G. (1997). The Armenian Church and the Byzantine State. In R. G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century* (pp. 53-81). New York: St. Martin's Press.
- Garsoïan, N. G. (1997). The Armenian People from Ancient to Modern Times (Vol. I). In R. G. Hovannisian (Ed.). New York: St. Martin's Press.
- Garsoïan, N. G. (1997). *The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. Paris: Mouton.
- Gartwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi*. F. Aytuna (Çev). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Girginer, S. (2020). Kilikya. *Türkiye Turizm Ansiklopedisi*, c. IX, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Goldsworthy, A. (2023). *Roma Tarihi: Roma Dünyasında Savaş Barış ve Fetih*. (Halil Doğan Aydoğan, çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Göksel, A. (2005). Ermeni Dilinin Yapısı ve Gelişimi Üzerine Notlar. *Dilbilim Araştırmaları*, 16: 120-135.
- Greatrex, G. ve Lieu, S. N. C. (2002). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363-630 AD)*. London: Routledge.
- Gregory Abû'l-Farac (1950), *Abû'l-Farac I*, Ö.R. Doğrul (Çev). Ankara: TTK Yayınları.
- Gregory, T. E. (2002). *Bizans Tarihi*. E. Ermert (Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Grillmeier, A. (1975). *Christ in Christian Tradition, Volume 2: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590–604)*. London: Mowbray.
- Grousset, R. (2005). *Armenia and the Near East: From the Origins to the 14th Century*. London: Gomidas Institute.
- Grousset, R. (2005). *Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e kadar*. S. Dolanoğlu (Çev). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Grumel, V. (1958). *La chronologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Haber, M., Mezzavilla, M., Xue, Y. ve Tyler-Smith, C. (2015). Genetic evidence for an origin of the Armenians from Bronze Age mixing of multiple populations. *European Journal of Human Genetics*, 23(7): 930–937. <https://doi.org/10.1038/ejhg.2014.206>
- Haldon, J. (1999). *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204*. London: UCL Press.
- Haldon, J. (2007). *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hançer, E. (2016). Kilikya Ermeni Prenslığı'nin İkinci Başkenti Anavarza. *Adalya*, (19): 277- 312.
- Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. M. Ökmen (Çev). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hetum (1946). *Hetum Vekayinamesi*. H.D. Andreasyan (Çev). İstanbul.
- Hewsen, R. H. (2001). *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heyd, W. (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. E. Z. Karal (çev.), Ankara: TTK Yayınları.
- Hovannisian, R. G. (1997). *The Armenian People from Ancient to Modern Times (Vol. II)*. New York: St. Martin's Press.
- Hovannisian, R. G. (2001). *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. I*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hovannisian, R. G. (Ed.). (1997). *The Armenian people from ancient to modern times: Vol. I: The dynastic periods: From antiquity to the fourteenth century*. New York: St. Martin's Press.
- Ioannes, K. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, I. Demirkent (yay. haz). Ankara: TTK Yayınları.
- İlter, E. (2002). Ermenistan Adı, Ermeniler 'in Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine. *Ermeni Araştırmaları*, (6).

- İnan, Z. (2014). *I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kaegi, W. E. (2003). *Heraclius: Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kafalı, Mustafa (2002). Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi. *Türkler Ansiklopedisi*, 6: 282.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kaya, İ. ve Demir Yetiş, A. (2020). Bazı Tarihi Yerleşimlere Ait Çevresel Faktörlerin CBS Destekli Analizi; Kilikya Bölgesi Örneği. *BEÜ Fen Bilimleri Dergisi*, 9(3): 1337-1350.
- Kaya, M. (2000). İskender. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (c. 22 s. 555-557) İstanbul: TDV Yayınları.
- Kazhdan, A. P. (Ed.). (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium (Vol. 3)*. Oxford University Press.
- Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kesik, M. (2006). Sosyoloji ve Coğrafya. U. Özcan ve E. Eğribel (yay. haz.) *Türkiye Selçuklu Devleti- Bizans İmparatorluğu İlişkileri*. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Kevorkian, R. (2011). *Ermeni soykırımı*. S. Derviş Cemal (Çev). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türkiye Selçukluları Tarihi*. Çorum: Karam Yayınları.
- Kommena, A. (1996). *Malazgirt'in Sonrası*. B. Umar (Çev). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kouymjian, D. (1992). Armenian trade and merchants in the medieval Islamic world. In N. Garsoïan (Ed.), *The Armenian Image in History and Literature* (pp. 225–240). Atlanta: Scholars Press.
- Kouymjian, D. (1992). Trade and Cultural Transmission in the Medieval Armenian World. *Journal of World History*, 3(2): 183–195.
- Köprülü, M. F. (2006). *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları: Umumi bir bakış. İçinde Tarih araştırmaları I* (ss. 1–28). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ksenophon, (2007). *Anabasis*. O. Yarlığaş (Çev). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kurat, A. N. (2001). *Türk Kavimlerinin Tarihine Giriş*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurkjian, V. M. (2008). *A History of Armenia*. Indo-European Publishing.
- Kurt, M. (2006). M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi. *Belleten*, 70 (257): 1-25.

- Kurt, M. (2011). Ovalık Kilikya’da M.Ö. I. Yüzyıl Roma Yönetim Olgusu ve Tarkondimotos Krallığı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 429-446.
- Kurt, M. (2015). M.Ö. VI. -V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi: Küresel Güçler ve Syennesis Krallığı. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*, (13), 303-326.
- Kutluay, Y. (1992). *Hristiyanlıkta Mezhepler Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kültür Portalı. (2025). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/gezilecekyer/anavarza-kalesi> (18.09.2025)
- Laurent, J. (1964). *L’Arménie entre Byzance et l’Islam*. Lisbonne: Fondation Calouste Gulbenkian.
- Magdalino, P. (2002). *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mango, C. (2008). *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. A. T. Başaran (Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Margaryan, A., Derenko, M., Hovhannisyan, H. ve Malyarchuk, B. (2017). Eight Millennia of Matrilineal Genetic Continuity in the South Caucasus. *National Library of Medicine*, 27(13): 2023-2028.
- Mark, J. J. (2019). Kilikya, World History Encyclopedia WEB, <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-10741/kilikya/> (19.01.2025).
- Meyendorff, J. (1989). *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450–680 A.D.* New York: St. Vladimir’s Seminary Press.
- Meyendorff, J. (1989). *Imperial unity and Christian divisions: The Church 450–680 A.D.* Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press.
- Michael the Syrian. (1901). *The Chronicle of Michael the Syrian (480–1195)* (Vol. 1–4). Edited and translated by J.-B. Chabot. Paris: Ernest Leroux.
- Millar, F. (1993). *The Roman Near East: 31 BC – AD 337*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mutafian, C. (1993). *The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades*. Paris: CNRS Éditions.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, ss. 174-176). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Norwich, J. J. (2013). Bizans: Erken Dönem (MS 372-802). H. Koyukan (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi*. F. Işıltan (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ostrogorsky, G. Ç. (2019). *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öngül, A. (2016). *Selçuklular tarihi* (2 Cilt). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Özaydın, A. (2022). II. Kılıç Arslan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, ss. 398–402). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, H. (2015). *Kilikya'nın coğrafi yapısı ve tarihsel gelişimi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. ve Naskali, E. (2010). Tahran. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, ss. 416-419). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özmenli, M. (2008). V.–VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti–Sasani Devleti–Ermeni İlişkileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2): 65–90.
- Papazyan, H. (2004). *Կիլիկյան Հայաստանի Եկեղեցական Կարգավորումները* [Kilikya Ermenistanı'nın Kilise Düzenlemeleri]. Վենետիկ [Venedik]: Մխիթարյան Ընկերություն.
- Runciman, S. (1955). *A History of the Crusades, Vol. II: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100–1187*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, S. (1955). *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches*. Oxford: Oxford University Press.
- Runciman, S. (1968). *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge University Press.
- Runciman, S. (1980). *The Eastern Schism*. Oxford University Press.
- Runciman, S. (1985). *Birinci Haçlı Seferi*. F. Işıltan (Çev). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Sever, H. (1987). Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31(1-2): 421- 428.
- Sevim, O. (2020). Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos Döneminde Bizans-Venedik İlişkileri (1143-1180). *The Legends Journal of European History Studies*, 126-140.
- Simbat (1946). *Başkumandan Simbat'ın Vekayinamesi* (951-1334. (Hrant D. Andresyan, çev.), İstanbul.
- Simocatta, T. (1986). *The History of Theophylact Simocatta*. (Michael and Mary Whit by, çev.), Oxford.

- Simonyan, H. (2010). *Բյուզանդական Քաղաքականությունը և Հայ Եկեղեցին XI-XII դարերում* [Bizans Politikası ve Ermeni Kilisesi 11–12. yüzyıllarda]. Երևան [Yerevan]: Արարատ Գրատուն.
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*. A. Pekman (Çev). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Strzygowski, J. (1918). *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Wien: A. Schroll & Co.
- Suny, R. G. (1993). *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Indiana University Press.
- Sümer, F. (2004). II. Mesud. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 342-344). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şahin, M. (2000). *Antik çağda Kilikya bölgesi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, S. (2016). *Sicilya’da Normanlar ve Müslümanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Taş, S. (2017). Dağlık Kilikya’nın antik yerleşim düzeni. *Türkiyat Mecmuası*, 27(2): 345–362.
- Ter-Minassian, A. (2006). *Ermeni Kültürü ve Modernleşme: Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil*. S. Dolanoğlu, (çev.). Aras Yayıncılık.
- Thomson, R. W. (Trans.). (1982). *The Armenian history attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Turan, O. (1973). *Türkler Anadolu’da*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Turan, O. (2005). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2016). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Ünal, A. ve Girginer K. S. (2007). *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. A. M.Marsel (Çev). Ankara: Maarif Matbaası.
- Yay, A. (2001). *Camii’-d-Düvel Selçuklular Tarihi II: Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Yinanç, M. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Wikipedia. (2025). https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermenistan#/media/Dosya:Arshakuni_Armenia_150-en.svg (28.10.2025)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Kerime TOPAL KARAARSLAN
Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Bartın Üniversitesi, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyet/Yayınlar : TOPAL KARAARSLAN, K. (2022), *Kalonoros'un (Alanya'nın) Fethi Sırasında İzlenilen yol Güzergahı Üzerine Bir Değerlendirme*. 15. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, s. 350-356.
Aldığı Ödüller :

İş Deneyimi

Stajlar : Muratpaşa Anadolu Lisesi, Antalya/Muratpaşa
Muratpaşa Türk Telekom Anadolu Lisesi, Antalya/Muratpaşa
Alanya Belediyesi, Antalya/Alanya
Projeler ve Kurs Belgeleri :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 18/11/2025 (Tez Savunma Tarihi)

